

RECEPCIJA KNJIŽEVNE BAŠTINE

Josip Vončina

1.

Od svojeg prvoga znanstvenog skupa (održanog 22—26. svibnja 1974) do sadašnjeg časa Dani Hvarskog kazališta bilježe velik uspjeh: kronološkim redom prateći i kritički analizirajući hrvatsku dramsku baštinu, oni širokim rasponom pristupa nastoje što temeljitije ući u sve pore njezine vremenske cjelokupnosti. Dvanaest dosadašnjih, brižno uređenih zbornika svjedoči o tome da su pokretači i sudionici Dana postigli pun pogodak: svi kompetentni kojima je draga scenska riječ u našim prostorima okupiše se na zajednički posao, do svoje srži protkan težnjom za interdisciplinarnošću.

To pak znači da je na Danima uvijek vladao duh stvaralačke suradnje. Uvažavajući jedni druge, međusobno su se pomno slušali i poštovali stručnjaci najrazličitijih profila: teatrolog se pokazivao začuđujuće tankočutnim za sve ono što mu, načinima svoje uže struke, poručuje arhivist; književni je historičar s interesom pratio izlaganje bilo kojega povjesničara umjetnosti širokoga spektra (muzikologa, stručnjaka za likovne umjetnosti, arhitekta); glumca se, težeći što vjerodostojnijoj interpretaciji likova iz ma kojega dijakronijskog perioda, živo doimala potanka filološka raščlamba. I tako po redu, i na taj način u svim,

veoma brojnim, mogućim kombinacijama. Nižući se ritmički, iz godine u godinu, Dani Hvarskog kazališta nisu svoj uspjeh postigli po tome što bi svatko, sa svojega uskog stajališta, govorio uopćeno i neargumentirano, tek da prijatnom stilizacijom svojeg izlaganja ugodi retoričke slačine željnu uhu, nego što je svak do u tančine, do sitnica koje su nalik pukoj faktografiji, nastojao rasvijetliti jedan od mogućih pristupa. Dani su, dakle, ustrajno bili ponudom metodologija: onih što se, gledajući s površine, britko razlikuju, ali ujedno takvih koje, u njihovoj dubinskoj strukturi, povezuje zajednički nazivnik: težnja prema otkrivanju, tj. znanstvenost. Svi pristupi, zajedno uzeti, tvore bogatstvo promatračkih kutova koji su o našem višestoljetnom govorenju s kazališnih dasaka oblikovali sliku kakva nam se prije godine 1974. ni u snu nije prikazivala.

Već prvi skup Dana karakterizira odrednica o vremenskom rasporedu: »pet stoljeća«. Sadrže je — poslije prigodne čakavske pjesme — referati svojim naslovima: Franičevićev »Pet stoljeća hrvatske drame«¹ i Fotezov »Pet stoljeća hrvatskog kazališta«.² Neobično važnima čine mi se pak riječi iskazane na početnom susretu:

»Mi možemo ustvrditi da poznatih i obrađenih činjenica imamo već dosta, samo je taj materijal razbacan, nesređen, ne reprezentiran. Njegovu je skupljanje i sustavno objelodanjivanje naš zadatak.«³

Budući da je sama dramska baština činjenica primarna, a sve što se o njoj i oko nje istraživalo i pisalo sekundarno, sva je prilika da bi se poziv na »skupljanje i sustavno objelodanjivanje« te baštine ipak morao odnositi na njezina moderna kritička izdanja. Fotezovim riječima sukladna je i važna Kolumbićeva dijagnoza (na skupu koji za uvodnim prirodno slijedi, ali je ostvaren sa znatnim zakašnjenjem): naime, da — iz početnoga, srednjovjekovnog razdoblja hrvatske dramske književnosti — »još uvijek nemamo kritički obrađene građe«,⁴ ali da se, istovremeno, valja potruditi kako bismo »otklonili dominaciju inače u nekim fazama proučavanja nezaobilazne filološke metode.«⁵

Samo se po sebi razumije da filološkoj metodi u proučavanju dramske baštine ne bismo mogli (sve da i usrdno hoćemo) osigurati ni dominantnu, a pogotovu ne jedinu ulogu. Drugo je pak pitanje može li se ta metoda posve isključiti ako »još uvijek nemamo kritički obrađene građe«, tj. dobro pročitanih tekstova uvodne faze našega dramskog stvaralaštva. Kad je već tako (ili: kada, jednadžbi ne znajući lijeve strane,

želimo odgonetnuti njezin »iks«), teško je dokučiti temelje napomeni: »U proučavanju srednjovjekovne drame naša znanost o književnosti nije zalazila duboko u istraživanje njenih ključnih i bitnih obilježja...«⁶

Svim zaslugama Dana Hvarskog kazališta (koje nisu male) valja pretpostaviti jednu, najvažniju: poučili su nas da ni jedan dramski tekst (ma iz kojeg razdoblja potjecao) ništa ne vrijedi ako nije potpuno i korektno izgovoriv. Još jednostavnije: dužni smo svaki tekst dramske baštine, ovdje i sada, govoriti kao što se govorio u svojem vremenu. A time se razasipamo: od crkvenoslavenštine u stvarnost triju narječja; od glagoljice u mozaičnu latinicu predgajevske epohe; od arhaičnoga starohrvatskoga naglasnog sustava do strogog troheja nove štokavštine. U tome spletu dilema prečesto smo i s malim prezadovoljni: da jedva znamo kako stari tekst ne bi valjalo izgovoriti, a njegova nam je ispravna ortoepija nedokučiv cilj.

Danima Hvarskog kazališta nije konačna svrha riječ napisana, nego na sceni izgovorena. Naša je dramska baština, očigledno, duža od jednoga ljudskog vijeka. Budući da prije pola milenija (ili samo prije stoljeća i po) nisu postojali načini da se sačuva ljudski glas (jer nije bilo ni fonografa, ni gramofonskih ploča, ni magnetofonskih vrpce), mi tu baštinu nalazimo sačuvanu u pisanom obliku (u rukopisima ili starim knjigama). Oni su pak bilježeni kojim od triju pisama (pri čemu su ćirilski zapisi naših starih drama nešto rjeđi). Stoga se moramo baviti glagoljicom i nereformiranom latinicom.

Obično se drži da je našu latinicu reformirao Ljudevit Gaj, i to je u načelu točno (osobito kad velike istine treba sažeti u jednu rečenicu što će je dobro naučiti neuki ljudi). Valja tek napomenuti da mi danas ne pišemo latinicom prema Gajevoj *Kratkoj osnovi* iz godine 1830, nego prema njegovu članku *Pravopisz*, pet godina mlađemu.⁷ Od toga vremena pišemo slova č, ž, š, ć i digrame *lj*, *nj*⁸ (pa i *dž*). No i poslije godine 1835. naša je latinica doživljavala izmjene u detaljima: znak *ě* od godine 1848. pomalo se stao zamjenjivati grafijama *ie* (*ije*) / *je* (u ikavskim tekstovima: *i*; u ekavskima: *e*), a tek potkraj prošlog stoljeća uveden je grafem *đ*, koji je digrame *dj/gj* potpuno istisnuo istom u našem stoljeću. Budući da je kritička tekstologija naše ukupne književne baštine počela upravo s preporoditeljima, može se govoriti o jednoj, dosta dugoj međufazi (četvrti decenij 19. st. — početak 20. st.) u kojoj su stari tekstovi bili preneseni u fluidan grafijski sustav koji se dosta razlikuje od današnjega.

Dakako, kad bismo stare tekstove željeli na najprecizniji način učiniti sadašnjici pristupačnima, mogli bismo se poslužiti Akademijinim grafijskim sustavom (koji mjesto triju digrama ima jednoslove: *l, ŋ, ğ*). No taj sustav nije prodro u svakodnevnu upotrebu, pa mnogima nije dovoljno poznat.

Vjerojatno je onda najbolje da stare tekstove prenosimo u današnju nesavršenu latinicu koja pored 27 jednoslova ima tri digrama: *dž, lj, nj*. Problemom ostaje kako da dobro razlikujemo palatale *l, ŋ* od neslivenih skupova (*l + j, n + j*). Ako palatale bilježimo digramima *lj, nj*, za neslivenne skupove preostaje već sporadično primjenjivani način, apostrof: *l'j, n'j*.⁹

Novi prijepisi starih tekstova bit će (na fonetsko-fonološkoj razini) posve čitki ako se ispuni jedan od dvaju uvjeta:

prvo, da u latinicu svakodnevne upotrebe ne uvedemo ni jedno novo slovo;

drugo, da uvedemo samo takve nove znakove kojima unaprijed možemo odrediti jednu jedinu glasovnu vrijednost; ambivalentni grafemi nisu prihvatljivi ni po koju cijenu.

Postupivši tako (tj. odabравši jasno definiran grafijski sustav u koji prenosimo), postavljamo jednadžbu s poznatom desnom stranom. Nepoznanice se nalaze na lijevoj strani, tj. u starim zapisima.

Da bismo te nepoznanice riješili, prijeko je potrebno biti upućen u cjelokupno grafijsko i jezično šarenilo dijakronije (pogotovu u fonološke pojave). Stručnjak koji taj posao hoće dobro obaviti ne može a da ne bude filolog ili — preciznije rečeno — lingvist; još potanje: veoma detaljno upućen u sve tajne historijske gramatike; i to ne u opsegu koji zadovoljava ma kakvu propedeutiku, nego u intenzitetu koji omogućuje suveren prodor u sve potankosti organizma što ga nazivamo starija hrvatska književnost (kojoj je dramska komponenta tek jedan dio). Dovoljno je primjera da se bjelodano pokaže od kakvih je zastranjenja (bolje reći: do kako nesuvislih čitanja) dolazilo kad je poneki posrednik među baštinom i današnjicom zanemario taj bitan metodološki zahtjev.

Samo se po sebi razumije da temeljno, tekstološko prenošenje dramskog nasljeđa ne može biti izdvojeno iz cjelokupnoga dijakronijskog pisanog korpusa. Nismo sposobni odrediti samostalne, jasno razlučene metode kad (iz istoga starog pisma: bilo glagoljice, bilo latinice) prenosimo pjesmu na jednoj strani ili dramski tekst na drugoj. Naprotiv, takvo se razgraničenje može lako pronaći među starim pismima: uvijek nastojeći

dokučiti kako se stari književni tekst izgovarao u trenutku svojeg nastanka,¹⁰ mi smo — ovisno o pismu kojim je stari zapis stiliziran — prisiljeni primijeniti postupke koji se u pojedinostima razlikuju.

No te razlike ne smiju utjecati na temeljni stav što ga tekstolog zauzima prema svojem predlošku. Kada se (između godina 1866. i 1869) Vatroslav Jagić kolebao kako da uredi Kukuljevićevo čitanje Marulićevih, latinskim pismom i hrvatskim jezikom pisanih djela, on se opredijelio za način što ga je ocrtao ovim programatskim riječima:

»Ja sam bio u tome što točniji, niti se s toga kajem; mnogi oblici našega staroga jezika čine nam se na prvi mah kao kakve štamparske ili pisarske pogriješke, ali kod dubljega pogledanja izlazi na vidjelo, da je ono nešto sa svime drugo. Uvjeren sam, da će potanje ispitivanje hrvatskog jezika istinu ovih rieči i kod Marulića sjajno dokazati.«¹¹

Za pouku nam služi da je Jagić prema svojem predlošku želio biti »što točniji«, ne težeći postići konačnu točnost; nju je prepustio budućnosti. Divna je skromnost jednoga od najsvestranijih naših slavista, koji je svjestan sudbine svakoga velikana: da mu ne pripada uloga vrhovnog suca, nego da je on tek kotačić koji se besprijekorno vrti u mehanizmu koji tvore mnogi pogledi (ona davna mudrost da više očiju bolje vidi nego jedan njihov par). Tim budućim pogledima prepustio je Jagić slobodu da modificiraju cjelokupno njegovo čitanje Marulića, pa tako i distiha *Judita* I, 171—172:

Prvotisak	Vftezuchi uoiu / iedinno giziahu
1521, bii ^v	Pripauni cha boiu / chognigim arzahu.
SPH 1, 1869,	ustežući voju, jedino jizjahu,
str. 12	pripravni ka boju, konji jim rzahu.
Kušar 1901,	ustežući voju, jedino jizjahu,
str. 15	pripravni ka boju; konji jim rzahu
Štef. 1950,	ustežući voju, jedino jizjahu,
str. 38	pripravni ka boju; konji jim rzahu
PSHK 4, 1970,	ustežući voju, jedino jizjahu,
str. 45	pripravni ka boju; konji jim rzahu
Franičević	Ustežući voju, jedino jizjahu,
1976, str. 26	Pripravni ka boju; konji jim arzahu
Konkordancije	ustežući voju, jedino jizjahu,
1980, str. 4	pripravni ka boju; konji jim arzahu

Ako pažljivije ogledamo ta dva stiha (i njihovih ukupno deset riječi), ustanovit ćemo da je trebalo više od stotinu godina kako bi se taj mali segment korektno pročitao.

Jagić je unio jednu jedinu (i to opravdanu) korekturu: tiskarsku grešku »Pripauni« pročitavši *pripravni*. Naprotiv, ostavio je tri važne dileme: čitanje zapisa »giziahu«; interpunkcijski znak na cezuri drugoga stiha; čitanje zapisa »arzahu«.

Jagićev interpunkcijski znak (zarez) posve je opravdano izmijenio Kušar (u: točku i zarez); od Jagića stvorenu dilemu (koji su to bili »pripravni ka boju«: konji ili konjanici) tako je Kušar eliminirao.

Godine 1976. Franičević je (oslanjajući se na Hammo^{va} razmišljanja)¹² zapis »arzahu« razriješio: *arzahu*. Tu je, dakle, riječ o dva kontroverzna shvaćanja u vezi s glasovnom i grafijskom realizacijom nekadašnjega slogotvornoga *r* u starih hrvatskih pisaca. Budući da je to problem kompleksan, vratit ću mu se u daljem izlaganju.

Čitanje »giziahu« = *jizjahu* ostalo je sve do novijeg vremena. Godine 1977.¹³ pošao sam od činjenice da je grafem z Maruliću ambivalentan (= *z || ž*),¹⁴ pa sam upozorio:

»Zna se, doduše, kako je postao taj imperfekatski oblik (*jizdi-ahu* > *jizdjahu*) i kakvu je konačnu promjenu u čakavskome morao doživjeti (> *jizjahu* > *jižjahu*), što Marulićeva grafija pokazuje, iako nedovoljno jasno.«¹⁵

2.

Potpuno jasno razriješivši polaznu točku svojeg posla, možemo pristupiti njegovu ispunjenju. Sada nas već zanimaju načini kako da to postignemo.

Na raspolaganju nam stoje dva postupka: transliteracija i transkripcija. U veoma pristupačnu priručniku svaki je od tih postupaka iscrpno opisan,¹⁶ a nama će dostajati ako se iz tih opisa uzmu najvažniji segmenti.

Transliteracija je, zapravo, podvrsta transkripcije, tj. »transkripcija koja se ograničava na doslovno prenošenje inozemnog¹⁷ alfabeta, upotrebljavajući ekvivalente pismenih znakova, bez težnje da se prikažu stvarno izgovarani glasovi; ... prenošenje slova jednog pisma s pomoću slova drugog pisma, npr. prenošenje iz glagoljice u latinicu; ... prijepis govora u drugu abecedu slovo po slovo s mogućnošću povratnog prenošenja u pisanje prijašnjom abecedom.«¹⁸

Transkripcija je »prepisivanje, prijepis; opis ili bilježenje izgovora (transkripciju treba razlikovati od transliteracije)«. ¹⁹

Prije nego što se pozabavimo teškoćama što nam ih — svaki za sebe — donose ta dva sistema prenošenja, dobro je ustanoviti kada su se i kako glagoljski i ćirilski tekstovi počeli u nas prepisivati reformiranom latinicom. O tome pripovijeda jedan od preporoditelja, Vjekoslav Babukić, u malo zapaženu prilogu *Starine ilirske*. ²⁰

Još prije nego što je 1835. pokrenuta »Danica«, s najvišeg je mjesta bila određena važna zadaća, a njezinim izvršiteljem odabran Babukić:

»Ja sam u ono vréme, god. 1833. kao zakleti bilježnik uzvišenoga stola banskoga tu povérenost bio zadobio, da stara privilegia i diplome, koje se u arhivu dèržavnom nalaze, prepisem; budući je g. 1832. mēseca Maja na dèržavnom kraljevinah Dalmacie, Horvatske i Slavonie saboru zaključeno bilo: da se stara znamenitia pisma, privilegia i diplome pravah Dalmacie, Horvatske i Slavonie tičuća se po prečastnom kaptolu zagrebskom transsumiraju . . .« ²¹

U nekeome prošlom vremenu (kad su postojali »dijaci« — glagoljaši, vješti i latinskome pismu) tome poslu ne bi bilo nikakvih teškoća. ²² No koju godinu prije nego što će ilirci javno nastupiti svojim novinama i književnim glasilom pokazalo se da u Zagrebu gotovo nema ljudi vještih dvama starim pismima. U ćirilici se Babukić još mogao kako-tako snalaziti, ali mu je glagoljica činila nepremostivu zapreku. Evo kako se iz nevolje spasio:

»Izvēstitelj neznajući u ono doba jošte sám glagoljski čitati, priobći pokojnomu profesoru *Ladislavu Žužiću*, nu kada ni kod njega nikakve pomoći nenajde, saznade propitavanjem, da će g. *Antun Mažuranić* zagonetku glagoljsku rēšiti, budući da je iz onakove biskupie (senjske iz *Novoga*) rodom, gdē se služba božja u slavjanskom jeziku *glagoljskoga pisma* izvēršava. Otide dakle k njemu, kojom prilikom i srēću imade š njime bližje poznanstvo učiniti, te na uljudnu prošnju dobie slēdeće rēšenje . . .« ²³

U svojim prilozima Babukić je u latiničkom prijepisu dao dva ćiriljska (bosanička) dokumenta (iz god. 1446. i 1636) i dva glagoljska (iz god. 1465, odnosno iz 16. stoljeća). Osim Antuna Mažuranića Babukiću je na pomoć bila gramatika Dobrovszkoga (*Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*). ²⁴ Naravno, nismo sigurni kakav je bio latinički sustav u prijepisima što ih je Babukić načinio godine 1833; mogao je biti u

skladu s Gajevom *Kratkom osnovom* (Budim 1830), tj. sadržati slova č, ž, š, ĺ, ñ itd., ili pak — još vjerojatnije — u skladu sa slavenskim grafijskim sustavom (kojim se Babukić do 1835. služio), tj. *cs, x, sh, [ch], lj, nj* itd. Latinički prijepisi kao što su se sačuvali u »Danici« 1840. (i 1842) nose grafijska obilježja unapredovale faze našega preporodnog pokreta.

Babukić (s A. Mažuranićem) odmah je (još 1833) osjetio nepreciznosti glagoljice i stare ćirilice:

Prvo, u njima ne postoje slova koja bi, sama za se, obilježivala foneme ĺ i ñ, nego u tu svrhu služe grafemi za *l* i *n* (glag. ѡ, ꙗ, ćir. Л, N). Jasno bilježenje rečenih dvaju palatala ovisilo je o tome upotrebljava li se znak sa *đerv* (glag. ѡѡ, ćir. ѡ) ili pak za vokale znaci što sadrže *j* (glag. ꙗ, ćir. ѡа, ꙗе, ѡо).

Drugo, o upotrebi (odnosno nepostojanju) tih znakova ovisilo je hoće li se moći izraziti fonemski slijed *j* + vokal.

Treće, nije bila dovoljno jasna glasovna vrijednost znakova za *jat* (glag. ꙗ, ćir. ѡ).

S tim u vezi zanimljivo je navesti kako latinički prijepisi u »Danici« (1840. i 1842) prenose pojedine glagoljske i ćirilske zapise. Činimo to na temelju primjera u glagoljskoj ispravi iz god. 1465. i u ćirilskoj iz god. 1446.

Cio postupak prenošenja svjedoči da postoji kolebanje između transkripcije i transliteracije. Samo se izuzetno bilježe fonemi ĺ i ñ, i to grafijama *lj, nj* (1465: zemlje, 1446: kralj, roditelj, podanj), a redovito se prenose kao *l, n* (1465: ozla [= Ozlja], volni, nega, nih, prošni; 1446: srblem, zemli, lubno, nih, črišnevac). Jedna intervencija u prijepisu ćirilske isprave iz godine 1446. [»ni na mane (manje) donesti«, str. 118] donosi dilemu koja je svojstvena i našem današnjemu odnosu prema dvjema trećinama drevne hrvatske tropismenosti: Babukić nije siguran je li dobro što je transliterirao (tj. što je — mehanički prekodirajući davni način pisanja — prenosio slovo po slovo [»mane«]), ili bi pak bolje bilo da se upitao kakav je izgovor bio oko sredine 15. stoljeća (»manje«).

Zaobišavši činjenicu da isprava iz godine 1446. nema ligaturnoga ꙗ (pa joj grafem ꙗ služi za dvije glasovne vrijednosti: *e* || *je*), Babukić transliterira: *vazdaem, vovevode* (slično i za glagoljsku ispravu 1465; *edno, mee*).

Još pripremajući svoju *Osnovu slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, Babukić je dobro poznao knjigu »Josephi Dobrovski institutiones lingvae slavicae dialecti veteris Vindobonae 1822.«²⁵ Uz iskustvo Antuna Mažuranića ta je knjiga bila Babukiću drugi važan pomoćnik kada je za tisak pripremao latiničke prijepise isprava o kojima je riječ. Iz gramatike Dobrovskoga naučio je, između ostaloga, ovo:

»Confunduntur hic Ѧ et ѣ eo fere modo, quo *Glagolitae ja* (jać) suum in aliis uti *ja*, in aliis uti *je* pronunciare solent.«²⁶

Inače točna konstatacija Dobrovskoga imala je dva nedostatka: prvo, vrijedila je za starocrkvenoslavenski jezik (a ne za naše 15, 16. ili 17. stoljeće, u kojima nije bilo rijetko da glag. Ѧ označuje fonem i); drugo, nije jasno odredila kada treba ovako ili onako čitati.

Nastojeci pak rečeno pravilo primijeniti na bosaničku ispravu iz god. 1446, Babukić napominje:

»Jedino je, što se jošte ovdě opaziti može, da se ѣ (ě)²⁷ upotrěbljava kano glagoljski Ѧ (ja) n. p. МѣѣМѣ (mejemi) město МѣІАМѣ (mejami t. j. medjami; jer Primorci, provincialni Horvati, Slovenci u Štajeru, Kranjskoj i Koruškoj običaju svagdě onaj *d* izpustiti n. p. meja m. medja; graja m. gradja; preja m. predja; saje m. sadje; rojen m. rodjen itd.)«²⁸

Slobodno primjenjujući pravilo Dobrovskoga, Babukić je shvatio pravu glasovnu vrijednost ćirilskoga znaka ѣ iza vokala, ali je nju naveo kao sporednu [»spravimi mejdmi²⁹ (mejami!)«, str. 118; »krala Tomaša dijak (dijak)«, str. 119], a transkribirao pogrešno (čak 25 lekcija *mejemi* na str. 118). Dakako, pritom je potpuno zanemario činjenicu koju je izrekao u citiranoj napomeni: da je riječ o instrumentalu mn. im. ž. r. *meja*, koji glasi »mejami t. j. medjami.«³⁰ Pogrešna primjena inače točne tvrdnje Dobrovskoga (da se ćir. ѣ i glag. »jać« mogu izgovarati dvojako: *ja* || *je*) navela je Babukića da također pogrešno pročita u glagoljskoj ispravi: »a ta list *bja* pisan.«³¹

Kao što se vidi, na samome početku naše kritičke tekstologije koja se bavi starom ćirilicom i glagoljicom Babukić je uveo metodu koja se koleba između transliteracije (*volni, zemli, nega, prošni*) i transkripcije (*zemlje, kralj, podanj*), pa pritom čini bitnih grešaka (*mejemi, bja*).

Babukićeve početničke greške kasnije su se nastojale ispraviti: glagoljski su se tekstovi i nadalje prepisivali latinicom, ali s više preciznosti,

slovo po slovo. Nastojalo se da srednjoškolci dobiju osnovne pojmove o drevnoj pismenosti (općeslavenskoj, južnoslavenskoj i hrvatskoj), pa su na početku našeg stoljeća u istome nastavnom predmetu bili dvojako poučavani. Priručnici koncipirani s jezičnopovijesnoga stajališta nudili su im staru tropismenost u izvornom obliku (glagoljicom, ćirilicom i latinićom), s tim što su se glagoljski spomenici sporadično transliterirali u ćirilicu.³² Udžbenici stvoreni s književnopovijesnoga polazišta, naprotiv, nastojali su ponuditi bar poneko djelo hrvatskoglagoljske književnosti, ali to u latinićkom prijepisu. Kazalo se npr.: »Jezik hrvatskoga Lucidara je narječje čakavsko, govora ekavskoga«,³³ a to se nastojalo pokazati opširnijim odlomkom,³⁴ koji ovako počinje:

»Učenik uprosi: Na koliko puti je si svet *razdelen*?

Učitelj reče: Na troje je *razdelen* . . .«³⁵

Možda u prvo vrijeme nitko od učenika nije mogao posumnjati u čakavštinu kojoj je svojstvena depalatalizacija *lj > l*. No Drechslerov se udžbenik nastavio upotrebljavati, a s vremenom mu se kao paralela (mjesto Šurmin-Bosančeve knjige) pojavila Poljančeva, iz koje se saznalo:

»Što se tiče palatalnoga (mekoga) *l'*, ono se zadržalo uglavnom na teritoriji štokavskog i donekle kajkavskog dijalekta; u velikoj većini čakavskih govora (na ostrvlju i u primorju) i kod jednoga dela štokavaca-ikavaca u nekim krajevima Bosne i Hercegovine *l'* prelazi u *j*, n. pr. *ljudi* — *judi*, *ljubiti* — *jubiti*, *ključ* — *kjuč*, itd. . . . U jednom delu kajkavskih i u slovenačkim govorima *lj* je očvrslilo u obično srednje *l*, n. pr. *ludi*, *ludjé*, *lubiti*, *kluč* i sl. . .«³⁶

Na temelju toga moglo je postati sumnjivim što čakavski *Lucidar* sadrži izrazitu kajkavsku glasovnu osobinu (*razdelen*, *učitelj*). Dakako, nikome nije palo na um da pokuša fonološku analizu cijele Drechslerove transkripcije. Ta bi pak analiza pokazala da se očekivano *lj* čas »depalatalizira«, čas ostaje neizmijenjeno, i to u lako predvidivim situacijama. Tobožnja se depalatalizacija provodi pred vokalima: *a* (*zemla*), *e* (*razdelen*, *črvlenuju*, *črvleno*, *parkle*), *i* (*zemli*, *deželi*, *prijатели*) i pred *∅* (*učitelj*, *kralj*); naprotiv, neizmijenjeno *lj* ostaje pred vokalom *u* (*zemlju*, *okolju*, *Karintaljus*, *ljudi*). Aritmija se osobito osjeća u deklinaciji jedne imenice, kojoj su padeži jednine: N *zemla*, L *zemli* — A *zemlju*.

Da bismo taj čvor razmrsili, najbolje je da se obratimo davnoj hrvatskoglagoljskoj početnici (iz godine 1527).³⁷

𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆 𐌆𐌆𐌆³²

Čudno je da se ne navodi osma mogućnost (𐌆𐌆𐌆). Ako pak znamo da je i primjer 𐌆𐌆𐌆 problematičan (jer se jat na pretežnom dijelu čakavskoga područja izgovarao kao *i* ili kao *e*), moramo se upitati:

Kako je glagoljska grafija izražavala veze *lja, lje, lji, ljo, lj∅*?

Očigledno je, dakle, da je glagoljica bila neprecizna, ista grafijska rješenja upotrebljavajući za po dvije glasovne vrijednosti: 𐌆𐌆𐌆 = *la* || *lja*; 𐌆𐌆𐌆 = *le* || *lje*; 𐌆𐌆𐌆 = *li* || *lji*; 𐌆𐌆𐌆 = *lo* || *ljo*; 𐌆𐌆𐌆 = *l* || *lj*. Jedina se preciznost mogla ostvariti oprekom 𐌆𐌆𐌆 = *lu* : 𐌆𐌆𐌆 = *lju*.

Kao što se vidi, Drechslerova čitanja poput *zemla, zemli* (ali: *zemplju*) nemaju podloge u glasovnom stanju čakavskoga narječja koje je *Lucidar* u temelju, nego ih valja pripisati nepreciznosti pisma. Stoga su bili potpuno u pravu priređivači nove antologije, *Lucidar* nam ovako nudeći:

»Učenik prosi: Na koliko puti jest si svēt razdeljen?

Učitelj reče: Na troje jest razdeljen...³⁹

Jedino bismo mogli prigovoriti što su uveli poseban znak *ě* (*svět*).

Upravo segment iz prije spomenute glagoljske isprave 1465. može nam svojom jednostavnošću prikriti sve probleme koji su postojali, ali također — ako bolje promotrimo — otkriti sav veliki napor naše filologije da prodre u stari tekst. Taj je segment Babukić ovako pročitao:

»... a ta list bja pisan pod pečat podknežna matka graičaka vozli vleteh gdnih. tekućih 1465 i juna miseca 4. dn. a ja ivan pop plbuš pod lipnikom pis'h ta list po prošni obiju stranu i dobrih ljudi.«⁴⁰

Trinaest i pol decenija kasnije ponudio je Hercigonja ovo čitanje: »... a ta list be pisan pod pečat podknežina Matka grajšćaka v Ozlji v leteh gospodnjih tekućih 1465 ijuna miseca 4 dan A ja Ivan pop plebanuš pod Lipnikom pisah ta list po prošnji obiju stranu i dobrih ljudi.«⁴¹

Vanjsko ruho tih dvaju čitanja na prvi pogled odaje da su oba puta primijenjena slova svakodnevne upotrebe (npr.: *č, ž, š, ć, lj*) i ni jedan poseban znak. No suvremeni je stručnjak ispravio nekadašnjega u mnogim stvarima: razriješivši pokraćene riječi (*podknežna* — *podknežina, gdnih*. — *gospodnjih, dn.* — *dan, plbš* — *plebanuš, pis'h* — *pisah*); cijelom redu grafema dajući novu, korektnu glasovnu vrijednost *ja* — *e* [*bja* — *be*]; *i* — *j* + *ć* — *šč* [*graičaka* — *grajščaka*], *l* — *lj* [*vozli* — *v Ozlji*], *n* — *nj* [*prošni* — *prošnji*]. Moglo se to jer je između godina 1840. i 1975. hrvatska glagoljska književnost bila predmetom kompleksnoga

proučavanja (u kojem se velika pažnja posvetila ne samo glagoljici kao grafijskom sustavu nego i stvarnim glasovnim vrijednostima pojedinih slova, pri čemu su od velikog značenja bili i rezultati do kojih je došla naša historijska dijalektologija). Hercigonjina je transkripcija takva da je možemo naglas pročitati, uvjereni kako time (na razini fonema) čitamo kao što bi to u drugoj polovici 15. stoljeća činio pokupski glagoljaš »Ivan pop plebanuš pod Lipnikom«.

Hercigonjino čitanje primjer je potpune transkripcije, koja je prijeko potrebna kada god želimo stari tekst naglas izgovoriti. No osim takva postupka moguć je (pa se i sporadično upotrebljava) mješovit, koji spaja elemente transkripcije i transliteracije. Primijenjen je na više mjesta u dosad najopširnijoj antologiji naše srednjovjekovne književnosti, pa se isječak iz glagoljskog zapisa popa Martinca (god. 1493) ovako prenosi:

»Tagda že padoše krēpci vitezi i boritelji slavni v premoženiji jih vēri radi Hrstovi.«⁴²

Transkripcija se očituje čitanjem *boritelji*, a transliteracija uvode-
njem posebnih znakova *ž*, *ě* (koji nigdje u PSHK 1 nisu objašnjeni). Čini se da je i ponovo praktičnije i suvremenom čitatelju pristupačnije Hercigonjino čitanje:

»Tagda že padoše krepci vitezi i boritelji slavni v premoženiji jih veri radi Hristovi.«⁴³

Kao što smo vidjeli na primjeru spomenute glagoljske početnice,⁴⁴ izvori iz vremena kada je glagoljica cvala ne kažu nam ništa potanje o glasovnoj vrijednosti pojedinih ambivalentnih glagoljskih slova. No u to nas uvodi indirektan svjedok: prvi slovenski gramatičar Adam Bohorič.⁴⁵ Među ostalim grafijskim sustavima obrađujući hrvatsku glagoljicu (str. 15—25), Bohorič u tablici slova ne ističe dvoznačnost grafema \mathbb{P} i \mathcal{P} , ali upozorava na ambivalentnost slova \mathbb{B} (»Iad, Eft syllaba, Ia, & omnium vocalium capax: ponitur etiam pro \mathcal{E} l diphthongo graeca & latina antiqua ej«, str. 19) i na zamuklost poluglasa, tj. na njegovu upotrebu prema pisarskoj tradiciji (»Ier, Nihil per \mathcal{L} e lonat, \mathcal{L} ed in fine dictionum ponitur, quae in confonantem definunt. Deinde vbi confonantef durius coeunt, ibi interponitur«, str. 19). Naprotiv, paralelnim primjerima (tj. glagoljskim zapisom i njegovom transkripcijom u slovensku latinicu s kraja 16. stoljeća) Bohorič pokazuje: prvo, da slova \mathbb{P} mogu obilježivati također palatale *l*, *n* ($\mathbb{P}\mathbb{P}\mathbb{P}\mathbb{P}$ 'volja', $\mathcal{P}\mathcal{O}\mathcal{N}\mathcal{S}$ $\mathbb{P}\mathbb{P}$ \mathcal{P} \mathbb{P} 'nediljna'); drugo, da se znak \mathbb{B} može izgovarati trojako (kao *e*: $\mathcal{P}\mathcal{O}\mathcal{S}\mathcal{H}\mathcal{P}\mathcal{Z}\mathcal{A}$ 'nebesih'; kao

i: 𐌆𐌹𐌺𐌵𐌹𐌿 'hlib'; kao ja: 𐌶𐌹𐌸𐌹𐌺𐌵 'tvoja'; 𐌶𐌹𐌸𐌹𐌺𐌵 'jako'. Naprotiv, ne ustanovljuje Bohorič da glagoljsko slovo 𐌶 može značiti također je (𐌶𐌹𐌸𐌹𐌺𐌵 'e i', 𐌶𐌹𐌸𐌹𐌺𐌵 'tvoe'), ali pokazuje da 𐌸 može obilježivati i suglasnik j (𐌶𐌹𐌸𐌹𐌺𐌵 'daj').

No dok je Hercigonju ponijela težnja da se prikaže izgovor staroga glagoljskog teksta, samo koju godinu prije njegove knjige objavljena je hrestomatija hrvatske proze 16. i 17. stoljeća⁴⁶ u koju je uvršten jedan jedini prijepis iz stare glagoljice u današnju latinicu.⁴⁷ Taj pak prijepis možemo smatrati antologijskim primjerom kako ne treba raditi; ne po sitnim greškama (koje se mogu dogoditi), nego po grubim metodološkim zastranjenjima. Da bismo to shvatili, neka nam posluži ovaj primjer:

»Mi paki *takaiše ijure* dobro znamo, da vsakomu ovo naše *tumačen'je*, i ova naša slova ne bude ugodno. Na to vi predragi dobri *Krstiani Hrvatē znaite*, da jesmo s tim našim *tumačen'em* vsim slovenskoga jezika *ljudem* služiti *hoteli*, *naiprvo* vam, Hrvatom i Dalmatinom, Potom *takaiše Bošnjakom*, Bezjakom, *Srblanom*, i Bulgarom. Jere znamo po nauku svetoga Pavla *Rimla(nom)* 1. da dužni jesmo svim *ljudem*, Grkom *zaiedno* i Barbarom, i tako učenim kako neučenim. Toga radi jesmo va ovo naše *tlmače'ne* ove pripro-

ste, navadne razumne, občene, *vsagda'ne*, *sadašnega vrēmena* besede, *koie Hrvatē*, Dalmatini, i drugi Slovenci, i *Krañci naiveće* va *ñih govoren'ju* govore, *hotēli* postaviti. I *kadagodē* dve ili tri *besedē* za jednu, kako na strani *videti* hoćete, da svaki bude moći razumeti, jedna beseda, ili ime, po dva puta, i po tri izrečena i pisana, da jedna drugu *tlmači*.⁴⁸

Dakako, imajući bar neki uvid u jezik hrvatskih protestantskih pisaca, znamo da je bio slojevit te da su se u njemu prepletali istarsko-čakavska govorna baza i crkvenoslavenski relikti. Tom bismo kontaktu mogli pripisati fonetsku dubletu u || l (< ʎ): *tumačen'je* || *tlmače'ne*, *tlmači*. Ali parovi *tumačen'je*, *govoren'ju* || *tumačen'em* ne mogu zadirati u tobože nejasnu realizaciju iz sekundarnoga jotovanja potekle neslivenne skupine n + j. Zapravo, Ravlić je pobrkao dva načina prenošenja: Akademiijin (ñ) i kompromisni (n'j); doda li se primjer *ljudem*, izlazi da u tome brkanju sudjeluje li treća komponenta (danas uobičajena latinica). Nije jasno zašto, prema Ravliću, postoje pseudodublete [*Srblanom*, *Rimla(nom)* || *ljudem*; *Bošnjakom*, *sadašnega* || *vsagda'ne*, *Krañč*, *ñih*]. Pored krajnje sumnjivih likova (*takaiše*, *ijure*, *Krstiani*, *znaite*,

naiprvo, naiveće) javljaju se i takvi što ih nitko živ nikada nije izgovarao (*zaiedno, koie*). Napokon, nije jasno kako da realiziramo slovo *ě* u primjerima: *hotěli, kadagodě, besedě*. Ne znamo to stoga jer nam se za slovo *ě* nudi raspon izgovora: u klasičnome staroslavenskom jeziku »*А - Б - В, +А 'ä, 'a*«;⁴⁹ u hrvatskoj glagoljici potkraj 16. stoljeća »*omnium vocalium capax*« (Bohorič); za preporoda, prvo:

»Vnoge rechi, koje mi Horvati szamoglasznikom *e* pishemo, navadni szu drugi Ilirczi poleg zgovora szvoga ili szlovum *i* ili pako *ie* pizati. N. p.: szvet, szvit, szviet; ded, did, died; krepozt, kri-pozt, kriepozt; lepi, lipi, liepi y t. d. Za ovu razlichnozt nashi mudrěshi ztarczzi pizsash e, koji zaznamenuvani e vszaki poleg laztovite navade szvoje zgovarjati mose. N. p.: lěto, mězto, dělo, tělo y t. d.«;⁵⁰

za preporoda, drugo:

»Pisme *ě* potrebuje se za one slovke, koje se u nēkih stranah Ilirie kakti *je*, u nēkih kakti *ie*, u nēkih kakti *e*, a u nēkih kakti *i* izgovaraju, n. p. *vjera, viera, vera, vira*, piši *věra*. Naša naměra ovdě nije predpisavati ljudem zakone, kako imaju taj zabilježeni *ě* u obćem i prostom razgovoru izgovarati, nek' ga svaki izgovara kako mu drago; ali zavolju sloge ilirske potreбно jest, da se u pismu jednako uvěk *ě* piše. Za moći věndar laglje upaziti, gdě se *ě* pisati ima, dobro je barem u ćitanju priučavati se ilirski *ě* razložno kao *je* izgovarati; n. p. *svět, věra, dělo*; ćitaj: *svjet, vjera, djelo* i t. d. — U pēsnićtvu može se věndar, ako su dvě slovke potreбne *ie*, ako pako sklad zahtěva *e* ili *i* pisati.«⁵¹

Dakako, na temelju svih tih uputa znak *ě* (u Ravličevim zapisima: *Hrvatě, vrěmena, hotěli, kadagodě, besedě*) mogli bismo ćitati: 'ä, 'a, e, i, ie, je, odnosno mogli bismo ustanoviti da je Bohorič tek neznatno pretjerao tvrdeći kako je znak *ě* (ѣ) »*omnium vocalium capax*«.

Kad se pitamo kako su ga izgovarali protestantski pisci, najprije treba primjere gdje se to slovo nalazi u leksićkim i infikslnim morfemima (*vrěmena, hotěli*) razlućiti od primjera gdje dolazi u gramatićkim morfemima, odnosno u doćecima (*Hrvatě, kadagodě, besedě*). Ujedno valja ustanoviti da ti pisci ponekad na mjestu staroga jata bilježe samoglasnike *e* (ѣ), odnosno *i* (ѣ), pa već iz navedenog odlomka proizlaze ove dublete: *hotěli* || *hoěli, videti*. No ne bi bilo dobro na temelju pojedinih primjera zaključiti da je u njih pretežan (ili jedi-

ni) ekavizam. Za ispravno čitanje slova *ě* u tih pisaca potrebno je do u tađine poznavati reflekse jata u njihovim knjigama.

Takav prikaz već postoji,⁵² ali u njemu ima bitnih pogrešaka. Naime, Fancev kaže:

»Podjednako e k a v s k i i ikavski izgovor bio je u riječima: *běl...* pored *bili, bila...*, *kolěno...* pored *kolina...*, *lěto...* pored *lito...*«⁵³

Ne možemo unaprijed uzeti da slovo *ě* (**Ě**) znači *e*; ako može značiti također *i*, onda su navedena tri para zapravo pseudodublete koje izvrsno potvrđuju dosljedan ikavizam u nekim leksemima.

Na ovom se primjeru uočava koliko je i zašto je važna transliteracija. Sigurno je da ne postoji takav stručnjak koji bi sitne (fonetsko-fonološke) pojave mogao proučavati i sistematizirati golim uvidom u glagoljski tekst. Naprotiv, precizna transliteracija u pismo kojim se inače služimo (u latinicu) omogućuje veliku preglednost i služi tome da, težeći transkripciji, dobro ustanovimo sve važne pojedinosti.

Ipak, Fancevljev prikaz svjedoči da se u jeziku protestantskih pisaca miješaju ikavski i ekavski likovi. Kad je Fancev objavio svoju raspravu (godine 1916), nisu još bile definirane pravilnosti prema kojima se ta dva refleksa miješaju: pravilo Jakubinskoga i Meyera za čakavske ekavsko-ikavske govore⁵⁴ i ograničen broj leksema u kojima se ekavizam ostvaruje u starih hrvatskih pisaca kojima je narječna osnova čakavsko-ikavska.⁵⁵ Tek u novije vrijeme glagoljski tekstovi 15. stoljeća promotreni su s obzirom na pravilo Jakubinskoga i Meyera.⁵⁶ I za tekstove protestantskih pisaca valjalo bi utvrditi pokoravaju li se kojoj od rečenih dviju pravilnosti, ili se pak u njima dublete (ekavsko-ikavske) javljaju bez reda, proizvoljno.

Da ustanovimo glasovnu vrijednost znaka *ě* u dočecima (*kadago-dě*), poslužili bismo se načinom sličnim onome za leksičke morfeme. Naprotiv, u gramatičkim morfemima valja u obzir uzeti morfološko stanje. Fancev ističe da imenice m. r. na *-in* u *N* mn. (pa onda i u *V* mn.) »redovno zadržavaju stariji konsonantski završetak *-e*« (*dvorane* i sl.), ali da pored »takvih oblika dolazi kadšto i mlađi sa završetkom *-i*« (*grajani* i sl.).⁵⁷ Fancevljevi su primjeri sumnjivi (jer među njima nema ni jednog sa završetkom *-ě*, poput *Hrvatě*). Svakako, njegov bi postupak trebalo provjeriti na pažljivo transliteriranoj građi.

Ako se vratimo scenskim djelima što su prvobitno nastala na glagoljici, dužni smo sami sebi postaviti pitanja: Je li dobro preuzimati

tuđa čitanja (u kojima se, kao što smo vidjeli, miješaju načela transliteracije i transkripcije)? Ili je pak bolje vratiti se vrelima?

Priređivači nove antologije hrvatske drame do preporoda odlučili su se za prvi put, pa su odlomak iz *Plača Marijina* prenijeli: »Prema PSHK, I, Zagreb 1969, str. 440-443«. ⁵⁸ U njihovu se pak predlošku miješaju dva postupka (transliteracijski i transkripcijski), a to može pokazati poneki stih:

*Kolēna p̄rēd njim prigibahu
p̄rēsvitlu tvoju zvizdu danicu*⁵⁹

S pravom zaključivši da je za čitanje korisnije ako se eliminira znak ě, priređivači nove knjige dopreporodne hrvatske drame to su smjelo učinili. No nije bilo lako: u pogledu jata izvornik se koleba, ponegdje ga pišući posebnim slovom (ћ), drugdje ga pak razrješujući u skladu s govorom (grafemima: $\text{X} = \text{đ}$, $\text{J} = \text{e}$); pored primjera *zvizda* nalazi se ekavski u stihu: »Gospodinu *celov* poda«. ⁶⁰ Očigledno se, dakle, u *Plaču Marijinu* susreću ikavština i ekavština, ali ne znamo unaprijed na koji način: stoga što je narječna osnovica jeziku tog djela kakav ikavsko-ekavski čakavski govor (prema pravilu Jakubinskoga i Meyera)⁶¹ ili je, naprosto, riječ o književnoj ikavštini što poznaje nekoliko leksičkih ekavizama (među koje pripada *celov*). Ako se suglasimo s priređivačima da je područje na kojem je tekst nastao »Dalmacija, prva polovica XV. stoljeća«, ⁶² onda je vjerojatnija druga mogućnost: ikavština s ponekim ekavizmom. Ako je pak tako, nije jasno zašto je ě zamijenjen ekavski u primjerima:

*Kolēna p̄rēd njim prigibahu*⁶³
presvitlu tvoju zvizdu danicu,⁶⁴

pogotovu ako se zna da su u takvim primjerima čakavski pisci u Dalmaciji kao redovan ili bar kao pretežit refleks imali *i* (*kolino, prid, pri-*).⁶⁵

Stoga valja zaključiti: prvo, glagoljica nam (svojim slovom ћ) zastire pravi izgovor praslavenskoga jata u pojedinim razdobljima srednjovjekovne hrvatske književnosti; drugo, taj se izgovor ne može određivati mehanički, nego tek za svaki pisani spomenik napose proučivši adekvatno stanje zamjene jata. Dakako, posebno je pitanje može li se jednostavnim redakcijskim postupkom za slogotvorno *r* uvesti grafija *ar* gdje je glagoljica ne bilježi (npr.: »*Isuharsta* meštra moga«, »na *semart* ga osudiše«).⁶⁶

Budući da je glagoljica u samim počecima naše pismenosti bila grosso modo prilagođena fonološkom sustavu hrvatskog jezika, sposobnost da vjerno bilježi glasovne tančine spremni smo joj priznati i u svakome podmaklom njezinu razdoblju, kada ju je fonološki razvoj mogao dovesti u raskorak s glasovnim stanjem. Naprotiv, budući da je latinica (kao slovni sistem za bilježenje našega jezika) bila prihvaćena spontano, bez prijeko potrebnih prilagodaba, lako smo se (i s punim pravom) priklonili ocjeni kako ona (latinica, i to stara, nereformirana) neprecizno odslškava cio red naših fonema. Pritom mislimo ponajprije na suglasnike, i to pogotovu na one što ih latinski jezik ne poznaje: na palatale. Nedovoljan slovni inventar prvobitne latinice bio je uzrokom da pojedini latinski grafemi u hrvatskoj upotrebi postanu ambivalentni, služeći grafijskom slikom za dva (ponekad i za više) fonema. Od mnogih mogućih primjera spomenut ću samo neke.

Općenito uzevši, slovo c našim piscima 16. stoljeća na jugu služi oznakom za suglasnike c i č. Već se rano pokazala težnja kako bi se i sama slova razlikovala, i to uvođenjem supskripta (c — ç [ili: c,]), ali su se oba tako varirana grafema upotrebljavala promiscue, za jedan i za drugi fonem.⁶⁷ Mi pak ne znamo što je prouzročilo da se u trojice pisaca istoga, zadarskoga književnoga kruga (i to u razmaku od samo petnaest godina) pojavi potpuna nepodudarnost: u Zoranića (*Planine*, Venecija 1569), u Budinića (*Suma nauka kristjanskoga*, Rim 1583) i u Karnarutića (*Vazetje Sigeta grada*, Venecija 1584). Dva suglasnika (c i č) ti pisci ovako označuju:

1. (Zoranić):	$c = c \parallel \text{ç} - \text{ç} = c \parallel \text{ç}$, ⁶⁸
2. (Budinić):	$c = c - \text{ç} = \text{č}$; ⁶⁹
3. (Karnarutić):	$c = c - \text{ç} = c$. ⁷⁰

Teško bi bilo pomisliti da ti pisci (vremenski i prostorno veoma povezani) odražavaju nasuprotna fonološka stanja: cakavizam (Zoranić svojom mješovitom upotrebom grafemâ; Karnarutić primjenom jednoga jedinog slova) i oštro lučenje fonema c i č (Budinić dobro razlikovanim znacima). Riječ je, dakle, o jednoj fonološkoj opreci koja se može grafijski dobro odraziti (Budinić), odnosno koju nam neprecizan slovni sustav može potpuno zamagliti (Zoranić i Karnarutić).

Znajući da se preko latinskoga preuzetim riječima izgovor pojedinih slova (i fonema) prilagođivao, na primjer, kajkavskome književnom jeziku, upitali smo se kako da ozvučimo zapis Arš^henik (= lat. Arsenicum). Najnovije i ugledno leksikografsko djelo pruža nam ove savjete:

»arsenik m v. aršenik«⁷¹

»aršenik (možda se može čitati i arsenik i arženik) . . .«⁷²

»arzenik m (sg. I arzenikom) isto što aršenik . . .«⁷³

»arženik m v. aršenik«⁷⁴

U znanosti se možemo kolebati, ali nam je to na pozornici teško dopustivo. Doista ne znam pogoditi što bi gledalište otpovrnulo glumcu koji bi, izvodeći tekst kakva staroga kajkavskog pisca, upozorio na neku rečenicu (u kojoj se zatječe navedeni leksem) te je četiri puta ponovio kako bi registrirao svaku od četiriju filološko-tekstoloških nedoumica: *arsenik* || *aršenik* || *arzenik* || *arženik*. Ne preostaje mi drugo nego se s Kolumbićem složiti u bitnome: neka filologija svoj (fundamentalan) posao obavi jednoznačno, a zatim neka vlastite plodove preпусти drugima, koji ih mogu dobro iskoristiti.

4.

Ne bi bilo opravdano misliti da je latinica oskudijevala samo slovima za precizno označivanje naših suglasnika. Zapravo, i vokalizam dvaju narječja (čakavskoga i kajkavskoga) povećavao se, i to diftongacijom i pomakom artikulacijskog mjesta za pojedine vokale. Stari hrvatski pisci, pišući latinicom, pretežno su se služili s pet latinskih grafema za samoglasnike (a, e, i, o, u), odbacujući šesti (y) i digrame za diftonge (geminatne i grafije ae, oe). Stoga nam grafijska slika nameće privid kako su čakavski i kajkavski stari pisci poznavali tek vokale srednje, »normalne« artikulacije. Pogotovu nismo u mogućnosti identificirati nekadašnje reducirane vokale (ako ih je i bilo).

Oslanjajući se na sitnu pojedinost Vramčeve grafije (slova: e — e), Junković je o tom piscu izveo konačan zaključak: »kao što je razlikovao dva fonema u prednjojezičnom vokalnom nizu, koji su s obzirom na stupanj otvorenosti stajali između a i i, Vramec je isto tako razlikovao

dva fonema u stražnjojezičnom vokalnem nizu, koji su po stupnju svoje ctvorenosti stajali između *a* i *u*«.75 Nadovezujući se na Junkovičev poticaj, Šojat je izrekao pretpostavku i sumnju:

»Za kajkavski književni jezik s velikom se vjerojatnošću može, na primjer, pretpostaviti fonološki sustav od 7 vokala, kakav je u suvremenim kajkavskim govorima najčešći i koji je u govorima koji okružuju Zagreb, ali, 5 grafema (*i, u, e, o, a*) ne dokazuju 7 fonema (*i, e, ě, a, o, ǫ, u*).«76

5.

Jedna od najtežih dilema pri transkripciji naših latiničkih tekstova do narodnog preporoda svakako je pitanje o glasovnoj vrijednosti kontinuantne staroga slogotvornoga *r*. Stanje se zamrsuje i time što u latiničkim spomenicima nekadašnje *ṛ* uvijek dolazi s popratnim vokalom (prema Maretiću: *aer, ar, er, ęr, ri, rri*),77 a u glagoljskima i ćirilskima velikom većinom bez popratnog vokala. Otkako se latinički tekstovi naše stare književnosti izdaju u transkripcijama (tj. od pokretanja »Danice ilirske« 1835), o vrijednosti slogotvornoga *r* u dijakroniji prepleću se i međusobno sukobljuju tri mišljenja; naime, da se ono izgovaralo:

1. $\emptyset + r (= ṛ)$;
2. $\mathcal{J} + r$;
3. $a \parallel e + r$.

Iako se može pričiniti da nam ilirci svojim ranim transkripcijama sugeriraju popratni vokal, ipak je važno istaći:

Oni su taj fonetizam u dijakroniji dosljedno izjednačivali s načinom kako su *ṛ* obilježivali u vlastitim, novosročenim tekstovima. Čitajući Lucića, Antun Mažuranić isprva prenosi:

Oberve su tanke i *cerne*⁷⁸

(i to stoga jer svi preporoditelji u toj fazi svako *ṛ* pišu *er*), a godine 1847. Mažuranić isti Lucićev stih piše:

Obârve su tanke i *cârne*⁷⁹

(zato jer tada općenito vrijedi pravilo: $ṛ = \grave{a}r$).

Pošto su, nakon dugotrajnih rasprava, bile iz upotrebe istisnute dvije od iliraca uvedene grafije (pa je *ě* zamijenjeno dvoslovima *ie/je*, a slogotvorno *r* prestalo se pisati s popratnim vokalom),⁸⁰ neki su izdavači starih tekstova još kratko vrijeme primjenjivali u njima grafije *ar*⁸¹ ili *ār*.⁸² Tada je novoosnovana Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti pokrenula seriju »Stari pisci hrvatski«. Za njezinu prvu knjigu odabrana su hrvatska djela Marka Marulića, koja je za tisak priredio Ivan Kukuljević Sakcinski. Njegovu rukopisu očigledno se našlo prigovora, pa je »sav posao uredjenja ovoga djela, kao i opredjeljenje pravopisa, na se uzeo odbor jugoslavenske akademije«,⁸³ a Kukuljević je »glede svega izdanja, uredjenja i biranja pravopisa odboru proste ruke ostavio«. ⁸⁴ Za konačnu redakciju Kukuljevićeve transkripcije Marulićevih djela odbor je pak ovlastio Jagića, koji kaže:

»Moja je dakle dužnost, da u kratko ovdje iskažem, u čemu je posao g. Kukuljevića ostao ne taknut, gdje li sam ja što god na ime odbora i njegovih se načela držeći inače udesio.«⁸⁵

Jagić nigdje ne spominje problem grafije *ar*, ali je (vjerojatno korigirajući Kukuljevića) dosljedno transkribira kao *r*. S tim u skladu priređivali su se stari čakavski pisci sve do godine 1951, tj. dok Ramiro Bujas nije objavio svoje izdanje *Ribanja i ribarskog prigovarjanja*.⁸⁶

Bitne su kontroverzije nastale, dakle, oko toga kako se od kraja 15. do početka 17. stoljeća (pa i dalje) fonetski realizirala kontinuant prvobitnoga *r̥*: privremeno je prevladalo uvjerenje da je u svih hrvatskih pisaca pretporodnoga doba golo *r* moglo biti nosilac sloga, a za dugo je vrijeme bilo potisnuto gledište kako se u naših starih čakavaca takvo *r* odavno devokaliziralo, tj. bilo ostvarivano kao spoj *a* (*e*) + *r*.

Za prvu se mogućnost daleke godine 1844. (u »Zori dalmatinskoj«) opredijelio čakavac Splićanin Josip Danilo. Kuzmanićev zahtjev da se *r̥* u sinkroniji piše bez popratnog vokala Danilo je proširio i na dijakroniju tvrdeći:

»To što su naši pisci dosada pisali *a* ili *e*,⁸⁷ po njegovu mišljenju potječe iz latinskoga jezika...«⁸⁸

Nakon već provedena prijeloma na Maruliću (SPH 1, iz godine 1869) čakavsko se *ar* (*er*) nastavilo tretirati kao golo *r̥*, i to na prešutan način,⁸⁹ a Danilovoj se argumentaciji vratio godine 1898. Milan Rešetar tvrdeći:

1. kako *Lekcionar Bernardina Splićanina* »regbi da ima samo ar«;⁹⁰
2. kako »to nije već samo⁹¹ ortografska promjena udešena prema običaju latinske azbuke, gdje *r* ne može da bude bez samoglasnika uza se«;⁹²
3. »Zbog ovoga ortografskoga običaja, koji je išao pred izgovorom, teško je baš i kazati, kada su čakavci zbiļa počeli izgovarati *ar* (ili *er*) mjesto *r*, kao što dandanas gotovo svi izgovaraju, ali za XV. vijek mislim da se može svakako uzeti da su još držali bez promjene *r*.«⁹³

Dakako, bilo je to opće shvaćanje, ustanovljeno potkraj 19. stoljeća, pa mu potpuno odgovara i dosljedno provedena praksa u (prije Rešetarove rasprave objavljenoj) knjizi o povijesti hrvatske latinice. Iako Tomo Maretić u 95 proučenih djela (iz velikoga vremenskog razdoblja od gotovo tri i pol stoljeća [1495—1833]) nije u latinici našao ni jednoga pisca koji bi slogotvorno *r* bilježio samo tim znakom, on je kroz cijelu svoju knjigu proveo čitanje *ř* (tj. *r*), počevši od Bernardina Splićanina: »*r* = *ar*: ŕuarhu, milořardya, parřt, karui (,krvi'), martue.«⁹⁴

Rešetarova procjena (kako su stari čakavci pisali *ar* || *er*, ali izgovarali *r*) nije bila donesena na temelju ma kakva dokaznog postupka. nego proizvoljno: »mislim da se može svakako uzeti«. Nikakva argumentacija nije bila potrebna Ramiru Bujasu da kategorički zauzme oprečan stav:

»Hektorovićevo pisanje *ar* za štokavsko samoglasno *r* ostavljeno je bez promjene, protiv dosadašnjeg običaja, a to s razloga što se j a m a č n o tako govorilo u Hektorovićevo doba, kao što se još i danas govori u onom kraju, dakle: *sarce*, *barzo*, *parvi* i t. d.«⁹⁵

Prvi stvarni dokazi u prilog tezi koju će 1951. na transkripciji primijeniti Bujas počeli su se odčitavati pola stoljeća ranije, tek što je Rešetar iznio svoje gledanje. Tražeći dokaze koji obaraju pretpostavku da bi *Prikazan'je života sv. Lovrinca mučenika* moglo biti Hektorovićevo djelo, ruski slavist N. Petrovski obratio se rimama u tom djelu, pa je upozorio da se u tome tekstu nalaze rime poput: *mrče* x *starče*, *svrni* x *prezharni*, a u pouzdano Hektorovićevoj nadgrobnici rodaku Franetu: *smrtju* x *bratju*.⁹⁶ Temeljna je težnja Petrovskoga da upozori kako se korektna rima postiže izgovorom *marče* (x *starče*), *svarni* (x *prezharni*),

a to bi upućivalo na zaključak da je hvarski pjesnik staro slogotvorno *r* izgovarao kao *a + r*. Tragajući po Marulićevu opusu, Antonin Zaninović⁹⁷ usredotočio se na stihove iz *Judite* (II, 13—16), koji u prvotisku glase:

Ca zaľta razuuće / i pošadľci uarľi
Popľini i ľuuće / chi bihu u Tharľi.
Ios daľe neomarľi / chon zemgľe Celine
Potar pach i ľmarľi / iľmaelľche ľine.⁹⁸

Nezadovoljan transkripcijom iz godine 1869:

Ča zasta, razvuće i pošadši *vars*i,
popľini i svučę ki bihu u *Tars*i;
još da se ne *omrs*i, kon zemľje Celine
potr pak i *smrs*i izmaelske sine,⁹⁹

Zaninović kaže:

»Svatko vidi, da je ovdje uništen srok u dvjema zadnjim stihovima i potom da se ispred *r* u riječima: *omrsi* i *smrsi* mora zadržati *a*, da bude: *omarsi* i *smarsi*, kako je izgovarao, očito je iz ovoga, i Marulić.«¹⁰⁰

Na Zaninovićeva se zapažanja (i na isti primjer) nadovezao godine 1950. Petar Skok tvrdeći:

»Sonantno -*r*- dolazi u Marulića uvijek bez popratnog vokala.

U rimi II, 13—14 nalazimo pak *ar*...«¹⁰¹

Skok, dakle, nije sklon prihvatiti Zaninovićev dalekosežni zaključak, nego izgovor *a + r* shvaća samo kao da je uvjetovan rimom.

Pošto je Bujas objavio svoje izdanje Hektorovića, problemom se načelno pozabavio Josip Hamm.¹⁰² Polazeći od već navedenog primjera iz *Judite* (III, 13—16), Hamm ističe kako je »očito prema *Tarsi* (*Tharses*) u rimi bilo *vars*i (i prema tome *omarsi*, *smarsi* a ne *vrs*i, *omrs*i, *smrs*i)«. ¹⁰³ Iz toga izvodeći neobično važne zaključke, koji se ne odnose samo na stare latiničke nego i na glagolske tekstove (o čemu će još biti riječ), Hamm je u pravu uz dva uvjeta: prvo, da ne stoji Skokova pretpostavka o prigodnome, rimom izazvanom izgovoru *ar*; drugo, da stari čakavci nisu fonološki adaptirali strane riječi, pa i onomastikon (npr. *Tharses* nije u njih — kao što bi dopuštala Rešetarova teza — postalo *Trsi*).

U načelu prihvaćajući mišljenje da je staro slogotvorno *r* u Hektorovića razriješeno kao *ar*, autor monografije o njegovu jeziku ipak doводи u sumnju dokaze uz pomoć rime. Mladenović se, naime, pita: neće li se, ipak, »raditi o tzv. 'sroku za oči' (rime pour les yeux) koji se sreće kod naših starih pisaca čija grafija i pravopis nisu usavršeni.«¹⁰⁴

Unatoč toj mogućoj skepsi, Hammovu tezu (koja, dosljedno primijenjena, znači: grafije *ar*, *er* valja čitati: *a + r*, *e + r*) prihvatili su mnogi istraživači novijeg vremena: govoreći načelno (za Hektorovića Franičević¹⁰⁵ i Mladenović¹⁰⁶ za prve hrvatske latiničke spomenike Dragica Malić¹⁰⁷ ili izdajući stare čakavske tekstove.¹⁰⁸ Tek neki izdavači Marulića, Zoranića i Barakovića ostali su skeptični prema Hammovu prijedlogu, pa su za slogotvorno *r* pridržali transkripciju bez popratnog vokala.¹⁰⁹

Doista, podaci iz rima ne moraju nikoga uvjeriti. Osim toga, veliku sumnju potiče Danilova i Rešetarova tvrdnja kako su hrvatski čakavski pisci slogotvorno *r* obilježivati skupinama *ar* || *er* naučili od književnika što su pisali latinskim i talijanskim jezikom. Tome problemu, začudo, nitko od istraživača nije posvetio pažnju.

6.

Rešetarovo uvjeravanje kako su grafije *ar* || *er* preuzete od stranih uzora (»Zbog ovoga ortografskoga običaja, koji je išao pred izgovorom...«) teško se može prihvatiti. Možda su romanski susjedi na drugoj obali Jadrana, čuvši hrvatske riječi (osobito imena) sa slogotvornim *r* i ne mogavši taj fonem izgovoriti, teškoću prilagođivali sebi (kao *ar* ili *er*); ali ne vidimo razloga zašto bi se to k nama vratilo kao obavezno pisanje od našega prvoga datiranog latiničkog spomenika (god. 1345) do u sedmo desetljeće 19. stoljeća, tj. zašto bi u nas bilo vladajućim načinom više od pola milenija.

Pa ipak, još smo uvijek prisiljeni nagađati: vjerujući da se današnje čakavsko stanje nekadašnjega slogotvornog *r* (tj. njegova pretežna devokalizacija, jer se sada nalazi: »kao *r*, *ar*, *or*, *er*«)¹¹⁰ može projicirati u daleku prošlost: sve do kraja 15. ili čak do sredine 14. stoljeća.

Ako su naši davni preci jedan fonem izgovarali kao *ǝ*, a od latinskih pisaca i od Talijana naučili pisati kao *ar* || *er*, zašto se onda ti preci

nisu pokorili pa latinske i talijanske riječi, preuzimajući ih, pisali i izgovarali kao što se činilo u jezicima-uzorima?

Dobro znamo za riječ koja u latinskom glasi *christianus*, u talijanskom *cristiano*. Kada godine 1583. Šime Budinić u Rimu izdade knjigu »SVMMA NAVKA CHRISTIANSKOGA«, on se i povede za latinskim ne samo pisanjem nego i izgovorom, pa načini latinsko-hrvatski hibrid: osnova *christian-* + nastavak *-ski*.

Posve je pak drugačije postupio od Budinića kakva dva stoljeća stariji sastavljač (ili prepisivač) *Šibenske molitve*: latinskom izgovoru usprkos i čineći početničke korake u svladavanju grafije toga jezika, zapisao je: *carstgansche* (red 8), *carstgan[s]che* (9), *carstya(n)[s]cha* (26), *carstya[n]* (31), *carstyan[s]chi* (39).¹¹¹ Ima tu grafijskoga kolebanja (*j=g || || y*), ali se ishodišna skupina glasova (*ri*) dosljedno prenosi: *ar*. Neki kasniji primjeri čak pokazuju da su naši stari čakavci kao *ar* prenosili latinsko-talijanske skupine *r + V* i *V + r* u interkonsonantskom položaju:

tal. *gherbino* > *garbun || garbin*¹¹²

lat. *myrtha* > *martovnica*¹¹³

lat. *primicerus* > *parmancir*,¹¹⁴

pa čak i iz turskog jezika:

tur. *kyrmyzy* > *karmzija*.¹¹⁵

Riječ je, dakle, o veoma izraženoj tendenciji da se u stranom spoju sonanta *r* i vokala (bez obzira na njihov međusobni položaj), kada se nađu među konsonantima, vokal reducira, pa da se (i to obavezno ispred *r*) ostvari vokal *a*. Kao što se dobro vidi, takvu postupku nije naše stare mogao poučiti način pisanja u stranim jezicima, nego izgovor u njihovoj vlastitoj čakavštini.

Stoga valja:

prvo, potpuno odbaciti neutemeljenu Rešetarovu pretpostavku;

drugo, za starije hrvatske čakavske pisce prihvatiti da su na mjestu prvobitnoga *r* pisali i izgovarali *ar* (ili: *ar || er*).

Ipak, ostaju neke nedoumice:

1. Kako da shvatimo one književnike koji pišu *ar* || *er*?
2. Koji se popratni vokal doista izgovarao?
3. Zašto glagoljica ima samo *b*, a ne *þb*?

Za današnje stanje na Hvaru (*a* + *r*, odnosno o [*<a*] + *r*)¹¹⁶ dobra se paralela nalazi u Hektorovića: »*ṛ* = *ar*: parui, uarh, barzine, tarpezu, garla«.¹¹⁷ Naprotiv, na otocima zadarsko-šibenskoga područja u novije vrijeme postoji kolebanje (Vrgada: *r* || *er*, Žirje: *ʒr* [uz moguće gubljenje vokala]);¹¹⁸ Zoranić ima: »*r* = *ar*: garma, tuardimi, po *l*arnuti, darxati, barzo; = *er* (rjeđe od: *ar*): zauernuh, osquergnen, berda, cerglenim, uerh«.¹¹⁹

S tim u vezi postoji zanimljiva mogućnost koju (za Bartola Kašića) predviđa Katičić:

»Pisanja *bárz* 'velox' (str. 47), *cârqva* 'templum' (str. 188), i dalje tako s *ar* u velikoj većini primjera, naprama *čèrni* 'niger' (str. 44) upućuje na mogućnost da je Kašić možda u književnom jeziku predviđao slogotvorno *r* i pisao ga kao *ar* ili *er*.«¹²⁰

Dakako, ta mogućnost postoji, ali joj donekle proturječi što Kašić popratne vokale obilježuje akcentima (*á*, *à*, *è*), iako u primjeru *čèrni* unosi štokavsku glasovnu osobinu (*çr* = *cr*).

Načini kako su naši stari književnici obilježivali vokale (usp. odjeljak 4) ne dopuštaju nam sa sigurnošću reći jesu li, kao popratne, izgovarali vokale pune artikulacije ili možda reducirane. Pokazalo se to aktualnim i za preporodno razdoblje, pa je Babukić (godine 1854) tvrdio »da takov *němi glas* pred *r* iz gèrla proizlazi, i da je glasu *a* najbližji, samo što nemamo dosada za njega *prave* i *samostalne* slike«.¹²¹ Stoga je, prema Babukićevu mišljenju, dobro što su tadašnje prosvjetne vlasti odobrile da se piše »kratkò naznačeni samoglasnik *è*«.¹²²

Procjenu o fonetskoj vrijednosti popratnog vokala za Karnarutićevo je *Vazetje* izrekao Velimir Gaj:

»U cielom djelu piše muklo *a* beza znaka pred *r*-om: karv.«¹²³

Gajeva je odluka o transkripciji (*ar* = *ar*) najprihvatljivija. Nju ima na umu također Hamm, pa — govoreći o sudbini slogotvornoga *r* u sla-

venskim jezicima — kaže da se ono prvobitno »izgovaralo s prizvukom (sa slabim *šva* koje je moglo jačati pa prijeći u puni vokal, a moglo je i slabiti te se dalje reducirati)«. ¹²⁴

Pokušaj da se za Rešetarovu tezu iskoriste glagoljski tekstovi ¹²⁵ (koji za *r* pišu samo *b*) uspješno je pobio Hamm. ¹²⁶ Ipak, ostaje pitanje treba li i u glagoljskim tekstovima *r* prenositi kao *ar*. Primjenjujući to na pjesmu iz Pariškoga kodeksa (14. stoljeće), autor tvrdi da ga je, kad ju je prvi put obrađivao, ¹²⁷ »prosodijski upravo smetalo ono *tr'buħ* u strofi o redovnicima«, pa dalje: »Bio sam uvjeren (a i danas sam uvjeren) da se to *tr'buħ* čitalo i da ga treba čitati *tarbuħ* (tarbūh podpasali)«. ¹²⁸ Po Hammovoj transkripciji iz godine 1959. to se ne bi reklo; tada je spomenuti stih ovako pročitao:

A sada su prevtil *trbuh* podpasali, ¹²⁹

a u cijeloj pjesmi rekonstruirao ovakve likove: *svrši, Isuhrst, srce* (2 x), *svršenje, grdinali, udržati, svrhu*. ¹³⁰

Ipak, Hammov savjet iz godine 1962. našao je odjeka, pa noviji istraživači dopuštaju da bi se slogotvorno *r* u glagoljskim tekstovima (bez obzira na grafiju) moglo čitati kao *ar*. ¹³¹

8.

Već iz dosadašnjeg izlaganja dovoljno je jasno da su pri temeljnom čitanju cjelokupne hrvatske pisane baštine (kojoj je dramsko nasljeđe tek dio), tj. pri čitanju što teži rekonstrukciji ispravnoga fonološkog stanja u svakom odsječku te baštine, mnoge pojedinosti bile utvrđene na površan način, a tome su pridonijele raznolike teškoće, pogotovu: neprecizne stare grafije (koje prikrivaju pravi izgovor); želja da se dio jezičnih pojava u historijskim književnojezičnim tipovima (čakavskom, kajkavskom i hibridnom) uskladi sa stanjem modernoga književnog jezika (koji je utemeljen na novoj štokavštini); nastojanje pojedinih renomiranih stručnjaka ili ustanova što su, ne mareći uvijek dovoljno za znanstvene razloge, svojim autoritetom nametali pojedina rješenja koja se teško mogu braniti. Nipošto ne treba s uma smetnuti bar tri činjenice: prvo, da je za korektno čitanje starije hrvatske književnosti presudno važna historijska fonetika i fonologija (a npr. morfologija ima sporedno

značenje); drugo, da su temelji transkripciji baštine udareni za preporoda, kada je poznavanje glasovnoga stanja u našoj dijakroniji bilo u povojima; treće, da se transkripcije našega pisanog nasljeđa iz doba Ljudevita Gaja, Antuna Mažuranića, Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i Šime Ljubića inercijom prenose u naše vrijeme, a mi se (obvezani poštovanjem što ga prema učiteljima s pravom gajimo) njihovim čitanjima ustručavamo staviti napomene koje bi bile prijeko potrebne.

Kao što u starih čakavskih pisaca čitanje *ar* || *er* (na mjestu iskonskoga sonantnoga *r*) nalazi oslonac u današnjim čakavskim govorima (ali i u potankoj analizi grafijsko-fonoloških odnosa u starim zapisima, usp. odjeljak 6), tako se i lekcija *er* za stare kajkavske književnike potvrđuje stanjem u dijelu govorne kajkavštine; pokazao je to Sojat.¹³² Svoju inače utemeljenu argumentaciju taj autor počinje pozivajući se na praksu koja se provodi u jednoj ustanovi (u Zavodu za jezik), koju primjenjuje on sam i još poneki autor.¹³³ Ako je pak za »Povijesni kajkavski rječnik« (koji je u međuvremenu dobio konačno ime: *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*) prihvaćeno načelo da se *er* prenosi bez promjene, onda nas već u tri dosada objavljena sveska prve knjige zbuñuju ovakvi primjeri: »berst (-) v. brst (-), berš- v. brš-, bert- v. brt-«;¹³⁴ »derh- v. drh-, derk (-) v. drk-, derl- v. drl-, derļ v. drļ-, derm- v. drm-, dern- v. drn-, derñ- v. drñ-«;¹³⁵ »gerb(-) v. grb(-), gerč(-) v. grč(-), gerd(-) v. grd(-), gerg- v. grg-, gerl- v. grl-, germ (-), v. grm (-)«.¹³⁶ Ako, prema dogovoru, primjeri tipa *berst(-)* pokazuju transkripciju (tj. ispravan način kako stare kajkavske pisce moramo čitati), što onda znače primjeri poput *brst(-)*?

Kao što je poznato, Belostenčev *Gazophylacium* primjenjuje slovo *ë*, koje se može dvojako čitati: *e* || *a*.¹³⁷ Ostaje problem kako da to slovo transkribiramo. Čak i kada je popratni vokal (*ë+r*), u obzir dolazi dvojaka transkripcija: *e+r* || *a+r*. RKKJ odlučuje se samo za jednu: *e+r*. Na primjer, prvobitni zapis *Bërknutje*¹³⁸ u RKKJ ovako prolazi: »berknutje n v. brknutje«;¹³⁹ »brknutje n (sg. N berknutje) gl. im. od brknuti; odbacivanje. B (s. v. berknutje)«.¹⁴⁰

Ako ipak prihvatimo načelnu odluku da za stare kajkavske pisce najbolje odgovara lekcija *er* (< *g*), bit će dobro da joj u potvrdu pronađemo još kakav relevantan dokaz iz razdoblja među krajem 16. i početkom 19. stoljeća. Dakako, time bismo napustili stajalište što je dominiralo u tri početna decenija druge polovice našega stoljeća (*g* < kajkavsko *r*)¹⁴¹ te se vratili Dukatovu čitanju.¹⁴² Onda bismo, na primjer, cijeloj

komediji Tituša Brezovačkoga *Matijaš Grabancijaš dijak* dodali i posljednju glasovnu tamčinu koja bi, zajedno s ostalim, već utvrđenim pojedinostima starokajkavske fonetike, tvorila jedinstven fonostilistički ugođaj, koji bi se Matijaševim završnim riječima u komediji ovako ostvario:

»Da sem glave druge, černi obraz, velikoga nosa, *smert* i druga iskazal, ne čudete se, ar to onomu, koj po školah hodi i marljivo vu izvedanju naravskih pripečenj *tersi* se vučiti, lahko včiniti je, i zato ova pripečenja ne coprijam nego navuku i znanju naravskomu pripisati morate; to meni verujte, ar sem *grabancijaš dijak*.«¹⁴³

Ako zahtjeve za obnovljeno shvaćanje o glasovnoj vrijednosti kontinuantne slogotvornoga *r* (čakavski: *ar*, odnosno: *ar* || *er*; kajkavski: *er*) postavljamo kad je riječ o starim tekstovima manje-više jasne narječne podloge (čakavske, odnosno kajkavske), onda dosljedni ostajemo samo priznajući da bi na jednak (ili sličan) način trebalo postupiti i s tekstovima hibridnoga književnojezičnog tipa (ozaljskoga kruga i njegovih prethodnika), iako se tu stanje veoma komplicira.¹⁴⁴

Naprotiv, u tekstovima kojima se jezik temelji na štokavštini (koja ne poznaje devokalizacije slogotvornoga *r*) zadržao bi se dosadašnji način prenošenja ($\bar{r} = r$).

9.

Dakako, samim pooštrenjem kriterija za transkripciju starih književnih tekstova pripremamo put kako bismo dosadašnja čitanja mogli poboljšati u mnogim pojedinostima. No time bi se obavio tek dio potrebnog posla, a samim utvrđivanjem korektna fonemskog stanja stari tekst ne postaje prikladnim za glasno čitanje; potrebno je ustanoviti njegove prozodijske osobine. To je pogotovu važno kada se stara dramska djela pripremaju za scensko izvođenje.

Šarolikost akcenatskih sustava u našim narječjima krivac je da je taj posao veoma složen, a njegovoj težini pridonosi i to što (zbog akcenatskoga razvoja u toku stoljeća) ne možemo biti sigurni da na tekst kojega starog pisca smijemo preslikati današnje naglasno stanje u njegovu zavičaju.¹⁴⁵ Na primjer, Lucićevoj *Robinji* neće biti posve primjerena sadašnja hvarska akcentuacija. Stanje se još više zamrsuje time

što su stari hrvatski pisci prihvaćali inodijalekatne elemente, od kojih fonetsko-fonološke i morfološke ustanovljujemo mnogo lakše nego naglasne. Čak i za Hektorovića (o kojem se s pravom drži da je hvarskoj čakavštini ostao bliži nego njegov suotočanin Lucić) vrijedi kako njegov dvanaesterac valja ostvarivati »izgovorom koji nije ni sasvim čakavski ni sasvim štokavski«. ¹⁴⁶ Današnje naglasno stanje dvaju osobito nam zanimljivih narječja, čakavskoga i kajkavskoga, poznato nam je u glavnim crtama, ¹⁴⁷ pa i razrađeno u dijalektološkoj literaturi. To stanje u dijakroniji plodonosno se primjenjuje u metričko-versifikacijskim istraživanjima. ¹⁴⁸ Kad je pak riječ o starim čakavskim tekstovima, pokazuje se najuputnijim da na njih primijenimo klasičan starohrvatski (troakcenatski) sustav, pa se to već duže primjenjuje na vremenski raspon od 14. do 16. stoljeća. ¹⁴⁹

Dani Hvarskog kazališta mogli bi, nastavljajući sve od početka uvedene istraživačke zadaće, među njih uvrstiti još jednu, veoma važnu: pokrenuti Biblioteku hrvatske dramske baštine. Ta bi se biblioteka mogla tiskati danas često primjenjivanim načinom (pri kojem slog ne stvara komplicirana štamparska tehnika, nego običan pisaći stroj). Na taj bi se način srednjovjekovna crkvena prikazanja, komedije Marina Držića ili Tituša Brezovačkoga i druga djela pretpreporodne hrvatske dramske baštine izdavala u obliku koji bi činio veoma solidno polazište za pripremanje kazališnih izvedaba: tekstove pouzdano pročitane i snabdjevane svim potrebnim znacima koji pokazuju kako da ih dobro naglasimo.

Za taj posao, dugoročan i naporan, imamo u ovome vremenu dovoljan broj kompetentnih stručnjaka, a ostvarenje predloženog projekta bilo bi veoma korisno i za suvremenu revalorizaciju svega što su nam kao pisanu riječ ostavila mnoga stoljeća kojima smo baštinici.

¹ *Dani Hvarskog kazališta*, I, Uvod, Eseji i građa o hrvatskoj drami i teatru, Čakavski sabor, Split 1975, str. 7—27.

² Zbornik naveden u bilj. 1, str. 28—35.

³ Fotez, n. dj., str. 34.

⁴ Nikica Kolumbić, *Hrvatska srednjovjekovna drama u vremenu i prostoru*, u zborniku: *Dani Hvarskog kazališta*, II, Srednjovjekovna i folklorna drama i kazalište, Eseji i građa o hrvatskoj drami i kazalištu, Književni krug, Split 1985, str. 5—21; navod na str. 6.

⁵ Kolumbić, n. dj., str. 6.

⁶ Kolumbić, n. dj., str. 6.

⁷ »Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka« I (1835), br. 10—12.

⁸ Našoj svrsi ništa ne bi pomoglo da se upustimo u raspravu o tome kako bi ti digrami u iliraca izgledali godine 1835.

⁹ Za treću distinkciju (*ǵ/d + ž*) jedva ima potrebe: primjeri s palatalom dosta su česti (*džep, svjedodžba, džigerica* itd.), a primjeri s neslivenom skupinom (*nadživjeti*) toliko rijetki da ih možemo zanemariti.

¹⁰ A preporod je odlučio da se hrvatska književna prošlost ne smije pretrađivati, nego prezentirati u svojem autentičnom obliku.

¹¹ V. Jagić, *Predgovor*, u knjizi: *Pjesme Marka Marulića*, skupio Ivan Kukuljević Sakcinski, Stari pisci hrvatski, knjiga prva, JAZU, Zagreb 1869, str. 1—12; navod na str. 3. — Za poredbu sam (osim SPH 1) iskoristio ove verzije *Judite*: njezin prvotisak iz godine 1521. (pretisak JAZU, Zagreb 1950); Marko Marulić, *Judita*, epska pjesma u šest pjevanja, uredio je protumačio Marcel Kušar, uvodom popratio Petar Kasandrić, Matica hrvatska, Zagreb 1901; Marko Marulić, *Judita*, predgovor napisao Mihovil Kombol, tekst *Judite* i tumač Marcela Kušara revidirao Vjekoslav Štefanić, Zora, Zagreb 1950; Marko Marulić, *Judita, Suzana, pjesme*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 4, priredio: Ivan Slamnig, MH — Zora, Zagreb 1970; Marko Marulić, *Judita, pjesme*, priredio dr. Marin Franičević, Školska knjiga, Zagreb 1976; Milan Moguš — Željko Bujas, *Kompjutorska konkordancija Marulićevih djela*, Kompjutorske obrade hrvatskih književnih tekstova, knj. 2, urednik Rudolf Filipović, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1980.

¹² Marulić, n. dj. (1976), str. 26.

¹³ Josip Vončina, *Transkripcija hrvatskih latiničkih tekstova 15. i 16. stoljeća*, »Radovi Zavoda za slavensku filologiju«, knj. 15, Zagreb 1977, str. 145—154.

¹⁴ Dr. T. Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, »Djela JAZU«, knj. IX, Zagreb 1889, str. 12.

¹⁵ Vončina, *Transkripcija...*, n. dj., str. 150.

¹⁶ Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II, P—Ž, MH, Zagreb 1969, str. 627—630, 631.

¹⁷ Možda bi bilo bolje reći: »drugog, drugačijeg, različitog od našega«.

¹⁸ Simeon, n. dj., str. 631; spac. J. V.

¹⁹ Simeon, n. dj., str. 627; spac. J. V.

²⁰ »Danica ilirska« VI (1840), br. 30, str. 117—119; br. 48, str. 189—191; VIII (1842), br. 1, str. 3.

²¹ »Danica ilirska« VI (1840), br. 30, str. 118.

²² Na primjer, godine 1735. latinicom je prepisana glagoljska isprava Stjepana Frankopana iz godine 1541; v.: Emil Laszowski, *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske u XVI. i XVII. stoljeću*, izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana, »Građa za gospodarsku povijest Hrvatske«, knj. 1 JAZU, Zagreb 1951, str. 2—3.

²³ »Danica ilirska« VI (1840), br. 48, str. 189.

²⁴ »Danica ilirska« VI (1840), br. 30, str. 119.

²⁵ »Danica ilirska« II (1836), br. 15, str. 60.

²⁶ »Danica ilirska« VI (1840), br. 30, str. 119.

²⁷ Markacijom »Ѣ (ě)« Babukić uvodi nov grafem, koji će se kasnije (pa sve do danas) upotrebljavati kao poseban znak pri transliteriranju glagoljskoga Ѣ i ćirilskoga Ђ. No u svojim prijepisima nije ga mogao provesti jer je ě ujedno obično slovo latinice u iliraca, koje se nije moralo čitati na način Dobrovsčkoga (ja || je), nego također »e || i || ie« (prema Gaju), odnosno »je || ie || e || i« (prema Babukiću).

²⁸ »Danica ilirska« VI (1840), br. 30, str. 119.

²⁹ U tome je zapisu tiskarska greška (mejdmi mjesto mejami).

³⁰ Gramatički morfem -ami (i nipošto: *-emi) sam je Babukić propisao u *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga: ženami* [»Danica ilirska« II (1836), br. 12, str. 46].

³¹ »Danica ilirska« VI (1840), br. 48, str. 190.

³² Đ. Šurmin i S. Bosanac, *Čitanka iz književnih starina staroslovenskih, hrvatskih i srpskih za VII. i VIII. razred srednjih škola*, četvrto popravljeno izdanje, Zagreb 1908.

³³ Dr. Branko Drechsler, *Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola*, knjiga II: *Povijest književnosti do kraja XVIII. vijeka u primjerima*, Zagreb 1916, str. 16.

³⁴ Drechsler, *n. dj.*, str. 16.

³⁵ Drechsler, *n. dj.*, str. 16.

³⁶ Franjo Poljanec, *Istorija srpskohrvatskog književnog jezika s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom za više razrede srednjih škola*, III izdanje, Beograd 1934, str. 184.

³⁷ *Prva hrvatskoglagojska početnica 1527*, pretisak — transliteracija i pogovor, Zagreb 1983.

³⁸ *Prva . . . , n. dj.*

³⁹ *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, PSHK 1, priredio Vjekoslav Štefanić i suradnici: Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić, MH — Zora, Zagreb 1969, str. 346.

⁴⁰ »Danica ilirska« VI (1840), br. 48, str. 190.

⁴¹ Eduard Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost, Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga*, knj. 2, Liber — Mladost, Zagreb 1975, str. 10.

⁴² PSHK 1, *n. dj.*, str. 84.

⁴³ Hercigonja, *n. dj.*, str. 413.

⁴⁴ *Prva . . . , n. dj.*

⁴⁵ Adami Bohorizh, *Arcticae horulae, Vvitebergae* M. D. LXXXVIII, pre-tisak: Monumenta litterarum slovenicarum 7, Ljubljana 1970.

⁴⁶ *Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*, PSHK 11, priredio: Jakša Ravlić, MH — Zora, Zagreb 1972.

⁴⁷ *Prvi del Novoga testamenta po Antunu Dalmatinu i Stipanu Istrianu* (1562), PSHK 11, n. dj., str. 120—126.

⁴⁸ PSHK 11, n. dj., str. 124.

⁴⁹ Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 1958, str. 68.

⁵⁰ Lyudevit Gay, *Pravopisz*, »Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka« I (1835), br. 10, str. 40.

⁵¹ Babukić, *Osnova...*, n. dj., »Danica ilirska« II (1836), br. 10, str. 38.

⁵² Dr. Fraňo Fancev, *Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka*, prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga, »Rad JAZU«, knj. 212, Zagreb 1916, str. 147—225; knj. 214, str. 1—113; o tome knj. 212, str. 164—176.

⁵³ Fancev, n. dj., knj. 212, str. 167—168.

⁵⁴ »... Jabukinskij-Meyerovo pravilo: ě + t, d, n, l, r, s, z + a, o, u, Ø = e«; Milan Moguš, *Čakavsko narječje, fonologija*, Školska knjiga, Zagreb 1977, str. 39.

⁵⁵ Milan Rešetar, *Jezik pjesama Račinina Zbornika*, »Rad JAZU«, knj. 255, Zagreb 1936, str. 77—220; usp. str. 98—99; André Vaillant, *La langue de Dominko Zlatarić, poète ragusain de la fin du XVIe siècle*, I, Phonétique, Paris 1928, str. 236—237.

⁵⁶ Stjepan Damjanović, *Refleksi jata u korizmenjaku Kolunićeva zbornika*, »Radovi Zavoda za slavensku filologiju«, sv. 16, Zagreb 1979, str. 13—31; Eduard Hercigonja, *Prilog istraživanju ikavsko-ekavske zakonitosti u čakavštini 15. stoljeća (na građi Petrisova zbornika iz god. 1468.)*, RZSF 18, Zagreb 1983, str. 1—42.

⁵⁷ Fancev, n. dj., knj. 214, str. 2.

⁵⁸ Slobodan P. Novak — Josip Lisac, *Hrvatska drama do narodnog preporoda*, I. dio, Logos, Split 1984, str. 46.

⁵⁹ PSHK 1, n. dj., str. 441.

⁶⁰ PSHK 1, n. dj., str. 440.

⁶¹ V. bilj. 54.

⁶² Novak — Lisac, n. dj., str. 39.

⁶³ Novak — Lisac, n. dj., str. 42.

⁶⁴ Novak — Lisac, n. dj., str. 43; izmjena je načinjena u prefiksu: pře-> pre-

⁶⁵ Josip Lisac, *Refleksi jata u jeziku J. Barakovića u usporedbi s jezikom P. Zoranića*, Jurju Barakoviću o tristopedesetoj obljetnici smrti, »Zadarska revija«, posebno izdanje, Zadar 1979, str. 39—60; v. str. 47, 56.

⁶⁶ Novak — Lisac, n. dj., str. 43.

⁶⁷ Maretić, IHPLS, n. dj., str. 22 (Hektorović), 25 (Zoranić).

⁶⁸ Maretić, IHPLS, n. dj., str. 25.

⁶⁹ Milan Moguš i Josip Vončina, *Latinica u Hrvata*, »Radovi Zavoda za slavensku filologiju«, sv. 11, Zagreb 1969, str. 61—61; usp. str. 69.

⁷⁰T. Matić, *Karnarutićevo Vazetje Sigeta grada*, »Građa za povijest književnosti hrvatske«, knj. 29, JAZU, Zagreb 1968, str. 5—39; usp. str. 7.

⁷¹Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika, JAZU — Zavod za jezik IFF, knjiga prva, sv. 1, A-CENINA, Zagreb 1984, str. 92.

⁷²RKKJ, n. dj., 1, str. 93.

⁷³RKKJ, n. dj., 1, str. 93.

⁷⁴RKKJ, n. dj., 1, str. 93.

⁷⁵Zvonimir Junković, *Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta, dijakronijska rasprava*, »Rad JAZU«, knj. 363, Zagreb 1972, str. 34.

⁷⁶Antun Šojat, *O nekim problemima transkripcije starih kajkavskih tekstova*, »Hrvatski dijalektološki zbornik«, knj. 6, JAZU, Zagreb 1982, str. 283—292; navod na str. 288.

⁷⁷Maretić, IHPLS, n. dj., str. 361.

⁷⁸»Danica ilirska« II (1836), br. 33, str. 129.

⁷⁹Hanibala Lucića *Hvaranina skladanja, pisana 1495—1525*, novoizdana troškom Dra. Ljudevita Gaja, s predgovorom i rječnikom od Pr. Antuna Mažuranića, Zagreb 1847, str. 14.

⁸⁰U knjizi: Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, drugo, prošireno izdanje, Znanje, Zagreb 1965. usp. rasprave: *Osnovni problemi hrvatskoga književnog jezika u 19. stoljeću* (str. 9—25), *Sporovi pri odabiranju govora za zajednički književni jezik Hrvata u 19. stoljeću* (str. 27—57), *Samoglasno r u književnom jeziku 19. stoljeća* (str. 81—105). — Nadovezujući se upravo na Jonkeove radove, o problemu teorijski raspravlja Zvonimir Junković, *Pretpostavke o fonološkoj vrijednosti samoglasnoga r*, »Filologija« 8, JAZU, Zagreb 1978, str. 159—163.

⁸¹Velimir Gaj u knjizi: *Vazetje Sigeta grada složeno po Barni Karnarutiću Zadraniću*, uvod i tumač napisao Velimir Gaj, izdanje Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb 1866.

⁸²Ivan Kukuljević Sakcinski, *Pjesnici hrvatski XVI. vieka*, Zagreb 1867.

⁸³Ivan Kukuljević, *Marko Marulić i njegova doba*, u knjizi SPH 1, n. dj., str. I—LXXVII; navod na str. LXXVII. — Odbor su činili: »Gj. Daničić, V. Jagić, J. Jurković, Fr. Kurelac, A. Veber«; usp. V. Jagić, *Predgovor*, SPH 1, n. dj., str. 1—12; navod na str. 1.

⁸⁴Kukuljević, *Marko Marulić... n. dj.*, str. LXXVII.

⁸⁵Jagić, *Predgovor*, n. dj., str. 3.

⁸⁶Petar Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, priredio Ramiro Bujas, Jadranski institut JAZU, Zagreb MCMLI.

⁸⁷Kao popratni vokal; nap. J. V.

⁸⁸Jonke, n. dj., str. 86.

⁸⁹Npr. Maretić, i to ne samo u navedenoj knjizi (IHPLS, osobito str. 361) nego i prije toga: *Lekcionarij Bernardina Splječanina po prvom izdanju od god. 1495*, [priredio ga je Dr. T. Maretić], »Djela JAZU«, knj. V, Zagreb 1885.

⁹⁰Dr. Milan Rešetar, *Primorski lekcionari XV. vijeka* (početni dio rasprave), »Rad JAZU«, Knj. CXXXIV, Zagreb 1898, str. 80—160; navod na str. 141.

⁹¹ »već samo« = ništa drugo nego; nap. J. V.

⁹² Rešetar, *Primorski...*, n. dj., str. 141.

⁹³ Rešetar, *Primorski...*, n. dj., str. 141.

⁹⁴ Maretić, *IHPLS*, n. dj., str. 2.

⁹⁵ Bujasovo izdanje Hektorovića, n. dj., str. 7; riječ jamačno istakao J. V. — Bujasova je tvrdnja možda točna, ali joj je slaba strana što sadrži dokazivanje bez dokaza. Današnje stanje u bilo kojoj jezičnoj pojedinosti smijemo pomicati u prošlost samo dokle nam podaci u pisanim spomenicima (i korektna interpretacija tih podataka) to dopuštaju. Na primjer, ako današnja štokavština općenito ima -o (< -l), zašto ne bismo pomislili da je tako bilo npr. u 11. stoljeću? Pisana su pak vrela omogućila ustanoviti: »Tek je nesumnjivo da se od kraja XIV v. do polovine XV prelaz l na kraju sloga izvršio u našem jeziku« (d-r A. Belić, *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika*, I, Fonetika, Nolit, Beograd 1960, str. 79). — Mjesto »u našem jeziku« preciznije bi bilo reći »u štokavskom narječju«; nap. J. V.

⁹⁶ N. Petrovskij, *O sočinjenijah Petra Gektorovića (1487—1572)*, Kazanj 1901, str. 266—267.

⁹⁷ O. Antonin Zaninović, *Marulićeva pjesma: Tuženje grada Hjerolimma*, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« XLVII—XLVIII, Split 1924—25, Prilog II, str. 5—6, bilj. 8.

⁹⁸ Prvotisak *Judite* (Venecija 1521), pretisak JAZU, Zagreb 1950.

⁹⁹ SPH 1, n. dj., str. 16.

¹⁰⁰ Zaninović, n. mj.

¹⁰¹ Akademik Petar Skok, *O stilu Marulićeve Judite*, u knjizi: *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića 1450—1950*, »Djela JAZU«, knj. 39, Zagreb MCML, str. 165—241; navod na str. 188.

¹⁰² Josip Hamm, *Marulić i »Judita«*, »Slovo« 11—12, Zagreb 1962, str. 148—166.

¹⁰³ Hamm, *Marulić...*, n. dj., str. 163. — U prilog analizi uz pomoć rima navodim jedan primjer iz kajkavske sredine na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Za staro g i kajkavci i Slavonci toga vremena imaju grafiju *er*. Pod snažnim štokavsko-ikavskim utjecajem Brezovački piše pjesmu *Uspominak prečasnoga upelavanja...* i u njoj distih »kad ga spazi, gane se u *sarcu*, / miluje ga i priskoči k *Starcu*« (*Djela Tituša Brezovačkoga*, priredio Milan Ratković Stari pisci hrvatski, knj. 29, JAZU, Zagreb 1951, str. 154). Ne znamo točno od koga je za *r* Brezovački uzeo grafiju *ar*. Ali rima *sarcu* (*x Starcu*) pouzdano pokazuje kako je mislio da se negdje izgovara *sarcu* (a ne: *srcu*).

¹⁰⁴ Dr Aleksandar Mladenović, *Jezik Petra Hektorovića*, Matica srpska, Novi Sad 1968, str. 61—64; navod na str. 62.

¹⁰⁵ Marin Franičević, *Ličnost i djelo Petra Hektorovića*, u knjizi: *Književne interpretacije*, Naprijed, Zagreb 1964, str. 115—174. Uz početak jedne svoje rečenice (»Precizno je dan i opis Tvardalja...«) dodaje Franičević bilješku: »U Akademijinu izdanju od 1874. krivo stoji Tvrđalj mjesto Tvardalj, kako piše Hektorović, jer se to *a* izgovaralo u Starom gradu onda kao i danas. Ista je stvar s prezimenom pjesnika Brtučevića, koje treba pisati Bartučević« (n. dj., str. 117). Kad je riječ o tome prezimenu, valja istaći da ga Hektorović doista piše sa skupinom *ar* (Bartucevich), ali inače dolazi i sa skupinom

er; »pri kom se ushrani Petre Hektorović / i vitez izbrani Jeronim Bertučić« (*Pjesme Mavra Vetranića Čavčića*, dio I, skupili Dr. V. Jagić i dr. I. A. Kaznačić, SPH III, JAZU, Zagreb 1871, str. 206, str. 37—38), a u liku Bertučević navodi se i u novije vrijeme (Grga Novak, *Hvar kroz stoljeća*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb 1972, str. 151—152). Mogli bismo čak pomisliti: Nije li skupina ar bila svojstvena hrvatskom liku prezimena, a skupina er talijanske? Isti se odnos nalazi u Karnarutića. Pretposljednji stih njegova spjeva o Piramu i Tižbi glasi: »To složi Bernardin Karnarutić, vojnik« (konkordancija Karnarutića [v. bilj. 108], str. 22); naprotiv, počakavljeni lik imena (njegov hipokoristik) piše se u liku: Barne.

¹⁰⁶ Mladenović, n. dj., str. 61—62.

¹⁰⁷ Dragica Malić, *Šibenska molitva (filološka monografija)*, »Rasprave Instituta za jezik«, knj. 2, Zagreb 1973, str. 81—190 (usp. str. 119—122); Dragica Malić, »Red i zakon« zadarskih dominikanki iz 1345. godine (*Prikaz jezika najstarijega hrvatskog latiničkog spomenika*), »Rasprave Instituta za jezik«, knj. 3, Zagreb 1977, str. 59—128 (usp. str. 85—86).

¹⁰⁸ Hanibal Lucić — Petar Hektorović, *Skladanja izvorskih pisan razlikih — Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari ine*, PSHK 7, priredio: Marin Franičević, MH — Zora, Zagreb 1968; Franičevićovo izdanje Marulićeve *Judite* i pjesama (v. bilj. 11); Petar Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, drugo izdanje, priredio dr. Frano Čale, Školska knjiga, Zagreb 1976; *Hrvatska proza Marulićeva vremena*, I, *Dijalozi Grgura Velikoga u prijevodu iz godine 1513*, za tisak priredio, predgovor i uvodnu raspravu napisao Josip Hamm, SPH XXXVIII, JAZU, Zagreb 1978; Moguš—Bujas, konkordancija Marulića (bilj. 11); Milan Moguš — Željko Bujas, *Kompjutorska konkordancija Karnarutićevih djela*, urednik Rudolf Filipović, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb 1981; *Djela Petra Hektorovića*, za tisak priredio i uvodnu raspravu napisao Josip Vončina, SPH XXXIX, JAZU, Zagreb 1986.

¹⁰⁹ Petar Zoranić — Juraj Baraković, *Planine — Vila Slovinka*, PSHK 8, priredio: Franjo Svec, MH — Zora, Zagreb 1964; Slamnigovo izdanje Marulićevih djela (bilj. 11); Marko Marulić, *Plavca nova*, priredili Tonko Maroević — Mirko Tomasović, Nakladni zavod Marko Marulić, Split 1971.

¹¹⁰ Milan Moguš, *Čakavsko narječje, fonologija*, Školska knjiga, Zagreb 1977, str. 30; cijelu sliku o suvremenom stanju toga fonetizma u čakavštini daje Moguš, n. dj., str. 30—34. — Obilje primjera za čakavsko ar nalazi se i u knjizi: M. Hraste / P. Simunović / R. Olesch, *Čakavisch-deutsches Lexikon*, I, Böhlau Verlag, Köln—Wien 1979.

¹¹¹ D. Malić, *Šibenska molitva...*, n. dj., str. 86, 88, 90.

¹¹² Marulić, *Judita* (prvotisak) III, 227 (Garbin); VI, 75 (garbun [x gauun x tamun x albun]).

¹¹³ Zoranić, *Planine* (prvotisak), fol. 68^r (martofnic).

¹¹⁴ Marulić, *Judita* (prvotisak), posveta (parmanziru).

¹¹⁵ Karnarutić, *Vazetje Sigeta grada* (prvotisak), fol. 5^r (charmzie).

¹¹⁶ Moguš, n. dj., str. 32.

¹¹⁷ Maretić, IHPLS, n. dj., str. 22.

¹¹⁸ Moguš, n. dj., str. 31—32.

¹¹⁹ Maretić, IHPLS, n. dj., str. 26.

¹²⁰ Radoslav Katičić, *Gramatika Bartola Kašića*, »Rad JAZU«, knj. 388, Zagreb 1981, str. 5—106; navod na str. 23.

¹²¹ Vékoslav Babukić, *Ilirska slovnica*, Zagreb 1854, str. 6.

¹²² Babukić, *n. mj.*

¹²³ Velimir Gaj, *n. dj.*, str. XXIX.

¹²⁴ Hamm, *Marulić ... n. dj.*, str. 163.

¹²⁵ Gojko S. Ružičić, *Jezik Petra Zoranića, zadarski dijalekat u početku XVI veka*, »Biblioteka Južnoslovenskog filologa«, 2, Beograd 1930, str. 90—91.

¹²⁶ Hamm, *Marulić ... n. dj.*, str. 164—165.

¹²⁷ Josip Hamm, *Jedna glagoljska dvanaesterička pjesma iz XIV. stoljeća*, »Radovi Slavenskog instituta«, sv. 3, Zagreb 1959, str. 91—99.

¹²⁸ Hamm, *Marulić ... n. dj.*, str. 165.

¹²⁹ Hamm, *Jedna ... n. dj.*, str. 99.

¹³⁰ Hamm, *Jedna ... n. dj.*, str. 98—99.

¹³¹ Kad je riječ o našem glagoljaštvu, sve se više afirmira mišljenje da »treba pretpostaviti za književne tekstove nezamijenjeni izgovor slogotvornih l i r, vjerojatno uz kakav pazvuok«; Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, »Znanstvena biblioteka HFD«, knj. 15, Zagreb 1984, str. 64.

¹³² Šojat, *n. dj.*, str. 283.

¹³³ Šojat, *n. dj.*, str. 284, bilj. 7.

¹³⁴ RKKJ, *n. dj.*, sv. 1, str. 130.

¹³⁵ RKKJ, *n. dj.*, sv. 2, CENITEL — DRIŠTAVICA, Zagreb 1985, str. 371.

¹³⁶ RKKJ, *n. dj.*, sv. 3, DRIŠTLO — HIRKANSKI, Zagreb 1986, str. 592.

¹³⁷ Šojat, *n. dj.*, str. 285.

¹³⁸ Ivan Belostenec, *Gazophylacium illyrico-latinum*, Zagreb 1740, str. 10,

s. v.

¹³⁹ RKKJ, *n. dj.*, sv. 1, str. 129.

¹⁴⁰ RKKJ, *n. dj.*, sv. 1, str. 212.

¹⁴¹ SPH 29, *n. dj.*; Tito Brezovački, *Dramska djela, pjesme*, PSHK 22, priredio: Branko Hećimović, MH — Zora, Zagreb 1973; *Hrvatski kajkavski pisci*, I, druga polovina 16. stoljeća, PSHK 15/I, priredila: Olga Šojat, MH — Zora, Zagreb 1977; *Hrvatski kajkavski pisci*, II, 17. stoljeće, PSHK 15/II, priredila: Olga Šojat, MH — Zora, Zagreb 1977.

¹⁴² *Sladki naš kaj*, ogledi iz stare kajkavske književnosti, izabrao tekstove i pripomenke o piscima dodao Vladoje Dukat, HIBZ, Zagreb 1944.

¹⁴³ SPH 29, *n. dj.*, str. 84; istaknute primjere (s *er*) preinačio J. V.

¹⁴⁴ Naime, pisci toga smjera ispred *r* pišu (ili misle da valja pisati) različite vokale: *a* (Zrinski), *ě* (Belostenec), *y* (Vitezović u nekoj svojoj fazi).

¹⁴⁵ Josip Vončina, *O naglasnoj problematici književne baštine (s osobitim obzirom na tekstove čakavske narječne osnovice)*, u zborniku: *Dani Hvarskog kazališta*, II, *Stoljeća hrvatske dramske književnosti i kazališta (Provjere i poticaji)*, Književni krug, Split 1986, str. 30—46.

¹⁴⁶ Marin Franičević, *Petar Hektorović*, u knjizi: PSHK 7, *n. dj.*, str. 151—166, navod na str. 166.

¹⁴⁷ Na primjer, za čakavsko narječje: Moguš, *n. dj.*, str. 44—63; za kajkavsko: Stjepan Ivšić, *Jezik Hrvata kajkavaca*, »Ljetopis JAZU«, knj. 48, Zagreb 1936, str. 47—88.

¹⁴⁸ Francesco Saverio Perillo, *Hrvatska crkvena prikazanja*, Mogućnosti, Split 1978. (*Versifikacija*, str. 80—89); Marin Franičević, *Rasprave o stihu*, Čakavski sabor, Split 1979. (osobito prve četiri rasprave, str. 5—156).

¹⁴⁹ Čakavski troakcenatski sustav (" ~ ~) primijenjen je na Pjesmu nad pjesmama iz glagoljskog rukopisa druge polovice 14. stoljeća (Hamm, *Jedna. . . n. dj.*, str. 93) i (uz napomenu / = ~) na Marulićevu *Juditu* (Skok, *n. dj.*, str. 168).